

II 31121

БУРА ЈАНШИЋ

СТАНОЈЕ ГЛАВАШ

ТРАГЕДИЈА

БЕОГРАД

1 9 4 8

ПОЗОРИШНА БИБЛИОТЕКА
САВЕЗА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИХ ДРУШТАВА
НР СРБИЈЕ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЋ

УРЕЂИВАЧНИ ОДБОР

Др. ХУГО ПЛАЈН

СТАНИСЛАВ БАЈИЋ

11.531121

Д А Т У М
1 9 9 1

17.2.1993/2007

ПРЕДГОВОР

СТАНОЈЕ ГЛАВАШ

„Станоје Главаш” је први пут приказан на позорници 16 септембра 1878, непосредно иза рата Срба са Турцима. Ђура Јакшић је имао на позорници већ два позоришна комада: „Сеобу Србаља” (1863) и „Јелисавету” (1868).

Ђура Јакшић је писао „Станоја Главаша” на основу легенде у српском народу о овом јунаку из Устанка. Главаш је после Хајдук-Вељка био најомиљенији устаник. Његова смрт је била легендарна. Његов јуначки отпор у запаљеној колиби, опкољеној од Турака, његова херојска погибија у покушају да се пробије кроз ватрени обруч, сачињавају садржину и патос витешке поезије подвига која је окружила његово име. Усто Станоје Главаш није ни кнез, ни главар. Избио је из побуњеног народа, био јунак у борбама и није напустио народ и када је Први устанак сломљен. Народ је запамтио његову херојску погибију, његов храбри и мушки став у часу дизања Другог устанка и подарио му своје симпатије. Станоје Главаш се задржао у народној легенди као херојски лик народног устаника.

Ђура Јакшић је као песник осетио ту велику љубав српског народа према Станоју Главашу. Он је осетио и велику драматику у његовој витешкој смрти и драмску материју у његовом животу између два

устанка и његовим односима према Турцима. Он је узео да од чувене легендарне колибе Станоја Главаша, која је била симболични запаљени луч народне буне са херојским покличем на устанак, створи педничку апотеозу слободи народа. Сва интрига коју је у драми исплео да би Станоја Главаша учинио не само епским јунаком, него и лирском личношћу, отишла је у други план, када се запаљена колиба уздигла као стег побуњеника који се не предаје, који се пркосно појавио пред освајачем као симбол непокорности народа ропству.

У време када је Јакшић писао „Станоја Главаша”, Лаза Костић је преводио Шекспира. Јакшић је кројио фабулу, радњу и драматику „Станоја Главаша” према узорима које су му давали преводи Шекспира. Он је стално имао у виду класичну концепцију драме: да је драмском делу потребна трагичност, а да трагичност узрокује кривица личности. Због тога је херојску смрти Станоја Главаша, која је избила као један од импресивних подвига народног устанка, хтео да сведе на трагичност проузроковану од једне личности. То је читавог „Станоја Главаша” великим делом вукло са епике у личну драму, личне сукобе, у личну трагедију.

Виновник смрти Станоја Главаша у драми је издајство старе Стане којој је Јакшић у карактеризацији личности дао само ружне особине. Он је у сликању тих ружних особина ишао до крајности. Код Стане је материнство безумни, слепи нагон који може узети и облик чудовишности. Њен син је у тамници, прети му мученичка смрт, а она чини свакојака лукавства, подлости, издаје, да сина спасе. Она срамоти ону мајку, жену из устанка, која је витешки подносила материнску тугу, патње и жртве. Стана би продала и народ и Србију да спасе сина за себе. Јакшић је појачавао ружне црте њеног егоизма до те мере да је

она у комаду добила и вид эле вештице која се окомила на доброту, лепоту и племенитост.

У центру радње је такође и Спасенија коју Јакшић поетизира, обасипа је даровима своје нежне, топле и осећајне лирике. Она насупрот Стани има само лепе врлине. Насупрот перфидности, подмуклости, лажљивости, змијског увијања Стане, она је сва од чедности, искрености, отворености и човечности. Љубавна лирика Ђуре Јакшића добила је у Спасенији свој лик. Она лепотом свога осећајног живота допуњује лепоту витештва, мушкости Станоја Главаша. Јакшић је тежио да да високи поетски склад природа Станоја Главаша и Спасеније. Тежио је да у њима изрази оно што је волео као најплеменитије, најчистије и најдрагоценије у своме народу. Сликајући њихове ликове хтео је ићи до самога извора најлепших особина српског народа. Спасенија уноси сву своју личност и младост у љубав према Станоју Главашу. Њена љубав није саможива. Спасенија је стално у дилеми између љубави и жртвовања свога живота за спас сужња који јој је драг и као рођак и као човек.

Личност Станоја Главаша је осветљена пламеном љубави Спасеније. То је осветљење можда и прејако у драми. Но и поред таквог осветљења Станоје Главаш је и у драми пре свега витез устанка, народни херој. Јакшић га даје као личност која импонује Турцима, од које се Турци боје. Станоје Главаш у приказу Ђуре Јакшића није у рукама, у власти Турака, већ је слободан човек који је у окриљу шума свој господар. Он је у драми дат у времену када се у дубини народа спрема Други устанак, када су турске тамнице пуне српских побуњеника, када турска власт кулминира у насиљима, када се народ склања у збегове и узима оружје. Први гласник народног устанка је у драми Исак који црним сликама приказује стање мученог народа.

Догађаји устанка отимају се од фабуле у драми, која стално вуче радњу трагедији љубавног односа између Станоја Главаша и Спасеније, трагедији рушења лепоте оног склада људских природа који је Јакшић осећајно и емотивно поставио. Они надвладају и интригу драме у којој се Турчин Сулејман-паша јавља као насилнички супарник Станоју, пожудан према Спасенији као жени. Турци се у драми оцртавају као поробљивачи народа, као дивља сила која уништава све оно што јој се не покорава. Њихова суровост, дивљачки бес, окупаторска охолост, најбоље се показују у слици када је Станоје Главаш дозван да положи рачуне о хајдучким инцидентима према Турцима. Ђура Јакшић ту даје јак контраст између храбрости, срчаности Станоја Главаша и његових другова, с једне стране, и полтронства Турака с друге стране.

Завршне слике су најснажније, најефектније у овој драми. Ту је дошла у центар радње легендарна колиба са њеном херојском одбраном. Ту је дошла до пуног израза борбена патриотска поезија Ђуре Јакшића, његов снажни песнички темперамент, његова надахнута речитост када су у питању глас и подвизи народне буне. Колиба, коју су опколили Турци, са борцима који се у њој не предају истакла се у драми као застава народног устанка. Застава букти у пламену, али се држи поносито изнад српских гора, не пада. Колибу Станоја Главаша уздиже Исак у часу најжешће борбе, у часу смртне опасности, као тврђаву, симбол народног устанка:

„Ако је да се мора гинути
На прагу ове тесне колибе,
Што је у трошан оквир сместила
Слободе српске сјајан одломак” —

Ови стихови су основа драмског пева „Станоје Главаш”. У њиховом светлу морало би да буде извођење не само последњих сцена, него и читаве драме. Ту су плануле прве пушке устанка, ту је на прагу колибе пао мушки, одважно први устаник. Народна буна је избила одоздо, а колиба Станоја Главаша је први угарак те буне. Њен устанички пламен шириће се даље и захватиће целу Србију. Песник Ђура Јакшић је осветлио ватром запаљене колибе Станоја Главаша најлепше особине устаничког српског народа: херојизам, смелост, пожртвовање, витешко достојанство, љубав према земљи и према слободи.

Станоје Главаш показује лепоту карактера најбољих устаника српског народа када долази последњи тренутак да се обрачуна са мрским освајачима. Непријатељи који су опколили колибу многобројни су, а он је сам са Исаком. Најзад је сасвим сам. Оно што се показало у њему у другим околностима, у другим сценама, овде добија свој највиши израз: ширина, отвореност и јаркост његове природе, чврстина и величина његовог срца. Он је у смрти велик, бунтовник, достојни и витешки претставник народне буне.

„Ја ћу на врата —
Тако претстоји бившем војводи,
Што је у борби дане провео,
Да се на прагу своје колибе
У часу нађе бурног времена...
А дође л' доба да се погине,
На прагу нека дочека смрт!...”

Он лице у лице храбро иступа пред непријатеља, гине супротстављајући се неустрашиво његовој великој надмоћности, да осветла образ и свој и српског народа. Над његовом јуначком погибијом диже се буна, устаје против ропства народ:

Турци сви. „Ово је буна!...“
Први Турчин. „Ево погледај,

Ко да из црне земље изничу,
Сељаци јуре с голи ножеви.“

Турци у овим усклицима не виде само хајдуке, другове Станоја Главаша који су дошли да спасавају и свете свога војводу, они виде оно што је много шире од тог одељеног чина и подвига, устанак српскога народа. Виде и то да тај устанак муњевитом брзином избија, са неодољивом моралном снагом, којој се не може супротставити турско надмоћније оружје. — „Сељаци јуре с голи ножеви“. Глас Исака пред запаљеном колибом је осветнички за сва злочинства које је освајач учинио српском народу, за све муке и патње које је српски народ претрпео у ропству:

„Страховит пламен ове колибе
У овом часу нека постане
Претсобље врело пакла њихова!“

Јакшић је у овом драмском спеву приказао унутрашње расуло турског освајача: његову пљачкашку саможивост, распусност, владавину „страхом и трепетом“, пустим насиљем. Сулејман-паша, поглавица Турака, сав је у грамжљивости и похотљивости. Освајачима Турцима је циљ извући из окупиране земље све што се може извући: имовину, живо робље. Код њих је у свести само палеж и грабеж. Они се лешинарски грабе око мртвог тела Станоја Главаша на које су пали као јато врана. Херојској лепоти смрти Станоја Главаша у светлу најчистијег борбеног и устаничког родољубља, Јакшић супротставља нискост освајача, његово гомилање пред том смрћу као чопора дивље ненасите звери. С једне стране побуњени се-

љаци са голим ножевима, али са челичном снагом воље и срца, а с друге стране оружани с пушкама и ханџарима освајачи, али подложни брзој паници, бекству с мегдана кад осете да немају посла само са одметницима, већ са буном читавог народа.

Јакшић је у драми диференцирао карактере Турака. На тај начин одвојио се од уобичајених схематских приказивања у тадашњој књижевности турског освајача у једним истим цртама осиноности и преконости. Друго је Сулејман-паша страсник, свирепи садист, охол и прек, друго је муселим Хасан лукав и препреден, друго је Ђерим сав саткан од јарости и дивље мржње, сасвим друго је Колебан, мрачан, подмукао, затворен у се.

У овом Јакшићевом драмском спеву има крупних недостатака у заплету радње и у прављењу заплета. Изразити су неискуство и невештина у сценском повезивању радње у којој се услед тога појављује не збијање, сажимање радње, већ њено расплињавање и комадање. То се у редакцији ове књиге покушало ублажити назначењима шта из текста треба уклонити приликом претстављања и позоришне интерпретације овог спева. Овим назначењима покушало се даље да се колико је могућно уклоне и они недостаци који су настали у подложности Јакшића комплицирању драмске радње, нагомилавању у носиоцима радње разних психолошких видова, противречних и сукобљених. Тако је Јакшић, на пример, да би оправдао изостајање Спасеније са пута којим је маћеха води да спасе свог брата Бошка, увео ону причу да Бошко уствари није њен рођени брат. (У томе је Јакшић отишао још и даље када је довео у положај Станоја Главаша да на крвној вези између Бошка и његовог оца омаловажи и унизи Бошка као устаника). У заплету радње „Станоја Главаша“ је „глас крви“ јако истакнут. Спасенија је светла и чиста по том Јакшићевом „гласу крви“,

јер је ћерка војводе Ђукића, кога је народ волео због храбрости, племенитости и бриге за народ у ропству, а проблематично је шта је са Бошком, јер је он син Кулизе који је омрзнут од народа. У заплету је изражена и примитивност односа према маћеси. Маћеха по том примитивном расуђивању мора бити зла жена, вештица, непријатељ пасторки. Маћеха је већ као појам унапред осуђена у том примитивном суду. По том суду она мора бити, као вештица која пије крв своје усвојене деце, каменована. То је дошло до пуног израза у завршној сцени, где је код Јакшића према маћеси сасвим преовладао примитивни однос који је прешао у вид сујевеља, изливен и у гневу на издајство старе Стане.

„Станоје Главаш” је још једно снажно уметничко сведочанство љубави песника Ђуре Јакшића према слободи свога народа. Ово његово дело не може се никако везати за официјелно родољубље у великосрпским плановима кнеза Михајла и краља Милана Обреновића. Оно је далеко изнад тих планова и изнад таквог родољубља. Ђура Јакшић је ту песник народне буне против ропства, песник народног устанка, оног подвига народа када се нађе „у часу бурног времена”, у часу револуције. А када се нађе у том часу он је као Станоје Главаш пример хероизма, честољубља и поноса.

Стихови Ђуре Јакшића су у „Станоју Главашу” снажни, речити, звучни. Они имају своју нежну, осећајну мелодичност када су у питању лирски љубавни односи између Станоја и Спасеније и своју ватреност и експлозивност када су у питању Станоје Главаш, народни јунак и иступање његових другова као народних устаника. Слика његовог стиха добије каткад и вид жестокости и бруталности. Под дејством таквога стиха Станоје се јавља, поготово у моментима гнева, онакав каквог га је Исак замишљао пре него што га

је видео: вук планине, дивље снаге, мрких очију. Стих у „Станоју Главашу” одаје увек страсност душе, пламен осећања, велико узбуђење када јунаци драме дођу у судбоносне сукобе. С једне стране је занетост и узнетост стихова Ђуре Јакшића у борбеном романтизму, у емотивности патоса у коме су акценти његовог уметничког израза веома јаки и продорни, с друге стране је у овом спеву испољена и Јакшићева тежња реализму, да се на реалистички начин претстави слика народног устанка. То је највидније показано у сцени са скелом у којој је дата реалистички врло пластично драматска слика оних који страшнолуко служе освајачу, односе се опортунистички према буни, мире се с ропством и траже да у ропству ухвате за се и профите. Ту је жива илустрација оних који страхом за свој живот оправдавају свој издајнички став према устанку и нужност помирења са ропством, који у својој отаџбини немају отаџбине, који се Ћифтински сагибају пред силом и који се као скелеција Јања налазе између ропства и буне са малодушним, застрашеним питањем: „Куд ћу ја?”

Јакшић не диференцира много говор личности у своје драмском епу. Њихов говор је често израз онога што он мисли и осећа у поетском надахнућу. Сељаци из дружине хајдук Станоја говоре песничким речником Ђуре Јакшића, његовим метафорама и сликама. Вајкање Исака над понором у првој слици пуни је израз оне фазе песништва Ђуре Јакшића, када је оно стајало под утицајем бајронизма. Исак говори тако задубљено у своју загоњетну мисао над мрачним понором да га Радак опомиње:

„Не разумем те —
Ал' кажи лепо и разумљиво,
Шта си на свету до сад чинио?”

Речником поезије Ђуре Јакшића говори чак и Стана код које је мисао и израз у истом песничком духу и у песничкој патетици као и код осталих. Говор свих важнијих личности у драмском спеву Јакшић је прелио својом маркантном песничком индивидуалношћу.

Иако није имао сигурно познавање технике сцене, Ђура Јакшић је био побуђен да у облику драме опева херојску смрт Станоја Главаша и његову легендарну устаничку колибу. Он је осетио колико она као историско знамење живи у срцу народа, колико је она омиљена, драга српском народу као споменик који нема свог видљивог обележја, али је жив и велики у народном предању. Драмски спев „Станоје Главаш” није само значајан прилог српској драмској књижевности, он је и лепа вредност српске поезије. То је спев који је уметнички изразио непокорност српског народа ропству.

Народноослободилачка борба против фашизма садржала је високе квалитете овог јуначког драмског спева. Она је пуна херојских подвига, витешких дела, узорних примера пожртвовања у борби за слободу и част народа, за слободу и достојанство човека. Колико у њој има дивних примера када су опкољени устаници до последњег остајали на бранику, када је партизанска војска неустрашиво пробијала ватрене обруче офанзива надмоћнијег непријатеља у оружју, храни и броју људства! Колико је легендарних колиба никло на свима секторима народноослободилачке борбе које су остале у срцу и љубави народа као она Станоја Главаша! Лепота карактера и витешки дух борбеног патриотизма нашли су израз у мноштву бораца који нису хтели да трпељиво поднесу срам ројства, нису се уплашили оружане надмоћности непријатеља ни сурових услова борбе, већ су стопама својих славних претходника и превазилазећи их у херојским делима, пркосили мучилиштима, покољима и палезима,

водили тешке битке, сачувавши и високо уздигавши часно историско име и витешки углед свога народа. Драмски спев „Станоја Главаша” у оном што је најлепше и најузвишеније у њему, у устаничком јунаштву које је заблистало из народне буне против ропства, имао је своје место као светла и жива традиција у борби народа против дивљег фашистичког освајача.

Велибор Глигорић

СТАНОЈЕ ГЛАВАШ
ТРАГЕДИЈА

ЛИЦА

ГЛАВАШ СТАНОЈЕ, бивши војвода.

СУЛЕЈМАН ПАША, везир београдски.

СТАНА, удовица војводе Ђукића.

СПАСЕНИЈА, кћи војводе Ђукића, а пасторка Станина.

РАДАК

ИСАК } Главашеви момци.

ВУК

ХАСАН, муселим у Х. П. Паланци.

КОЛЕБАН, његов момак.

ЂЕРИМ, Турчин у Сулејман-пашиној служби.

ЈАЊА, скелеџија.

ПОРФИРИЈЕ, његов момак.

ЂЕНАДИЈЕ

СТОЈАН } бегунци.

АНА

БОШКО, Станин син.

ПРВИ, ДРУГИ, ТРЕЋИ ТУРЧИН.

ЈЕДАН РУДНИЧАНИН.

ЈЕДАН ГРУЖАНИН.

ЈЕДАН СЕЉАК.

ГОМИЛА ПОБУЊЕНИХ СЕЉАКА.

ХАЦИ-ПРОДАН.

ПРВИ ЧИН

ПРВА СЦЕНА

Густа шума у округу смедеревском. Исак Пилетић седи сам више неке провалије. Доцније Главашеви момци.

Исак.

У ропству живот? Је л' живот то:
Тирану дворит', њему служити,
С јадом се својим вечно дружити,
И не мислити, и не кушати,
Само слушати?... „Колац ми дај!...”
Повиче он... За кога колац тај?
И чиј ћу онде чути уздисај?
„Тиче л' се роба то? И роб да зна?
Ха, ха, ха!” Грозно се смеје он.
А мени, своје робу, поклања
Два века бола, јада, чемера:
На оштар колац поред Пајсија
Братову главу бесно удара;
Па да је гавран не би кљувао,
Онде на стражу мене поставља!
Рођеног брата!... Уме л' грозније
У тупом уму махнит смислити,
Него што Турчин, каву срчући,
Узорно спрема робљу несрећном? (Почивка)

Овуда често Главаш пролази...
Ал' ако дође, па ме одбије,
Куда ћу ја?... Ова провала,
Откуд је, можда, давно, некада
У бесу своме земља пакосна
Пљувала пламен своје мрзости,
Можда ће бедном дати одмора?... 1.
(Вук и Радак долазе)

Радак. Хеј, пријатељу! Шта тражиш ту,
откуд и гавран крилом храпавим
Излеће брзо, страхом задахнут?

Исак (у себи). Ниједан од њих није Станоје,
Ал' су, зацело, момци његови:
По дивљој снази, мрким очима,
Познаћу вука ове планине. (Гласно)
Мислим се нешто: ова провала
Некад ми зине као гробница,
А некад сине као ризница.
[Ил' се у мраку њене утробе
С костима белим љубе дукати?
И гроб и каса — чудна прилика!
Руком се ниси злата такао,
А већ ти душу мори пакао!...]

Вук. Е, е, да смешна човека! [Куда се ђаво поре-
барке шуња, грицкајућ' страховито крајичак
чупавога репа, ту се он посадио!...] 'Ма шта
ћеш овде, добар човече?...

[**Радак.** И баш на рону ове провале?]

Исак. Да скачем доле.
На ме се земља само мргоди,
Идем, да кушам срце земљино;
Онде ће, ваљда, бити милости? (Нагиње се
на провалу)

Вук. [Ово је беда!...] А каква те ђавоља сила
гура данас у ту јазбину?

Исак. Беда!

Вук. Да ниси гладан?...

Исак. Гладан!...

Вук. А жедан?

Исак. И жедан, јест!
И глад и жеђ ме, бедног, умори.

Вук. А да си го и наг,
То већ ни слепцу не би прикрио:
[Кроз капу ти је коса пропала,
Кроз гаће вири наго колено,
Баш ка у лонцу леђа рачија,
Што се у врењу хитро премећу,
Отварајући гладном желуцу
Још већу вољу доброј ужини...
И пас да види твоје колено,
Зино би, лаком, па и угризо.]

Исак. И намах липсо, месом отрован.

Вук. 'Ма погле, Раде, здравља ти!
Не знаш, шта више личи крпежи:
Да л' опаљени ветром образи,
Које су некад црне богиње
Арапском шаром грозно шарале,
Ил' руке, ноге, или хаљина,
Закрпе разне, што му с грбине,
Као тескера турских мурови,
По тихом ветру лако играју?...]]

Радак. Сиромах!
'Ма рашта дође ту? И ко си ти?

Исак (слеже рамени). Ја не знам.

Радак. А откуда си?

Исак (узима шљунак један, па га баца у провалију).
Откуда дође? Куд оде овај кам?
Има ли на дну томе видела?
Видесте л' што? (Вук и Радак се згледају).

Радак. Ништ'.
А ко ће онде друго видети,
До опет мрак?

Исак. Па да, мрак!... Та то је живот мој!
У мраку мрак! И никад, никад дан!
Рођен сам, видим!... Умрећу, знам!... Тхе!...

(Један повећи камен, који је готов да се одрони, гурне у дубину; из дубине се чује хука)

Чујете л' хуку старе гладнице,
Како јој крчи празна утроба?
Али је стена постан залогај,
У желуцу ће црном застати...
Па шта велите?... Ја бих желео,
Да од тог липше стара дртина!

Радак. Не разумем те, —
Ал' кажи лепо и разумљиво,
Шта си на свету досад чинио?

Исак. Тужна би кажа отуд испала,
Шта сам на свету до сад чинио,
И опет све бих мог'о казати
Са једне речи мучним теретом:
Ја сам робов'о!

Вук. Много си казао!

Исак. Ил', боље рећи, ја сам учио!

Радак. Шта?

Исак. У Маџара сам мор'о гледати
Надуते жабе празну мешину,
Где мехуриће од сапунила
Доламом златном бесно огрће;
Арпада седог то су унуци!
А у Немца сам мор'о трпети
Подсмеха глатког страшну поругу;
Турчин ме, опет, турски учио,
Да мирно гледам муке братове;
И ја сам глед'о у лице бледо,
Гледо сам оне црне зенице,
Где се у мутној крви премећу;
Гледо сам брата...

Радак. Мирно?

Исак. Као кип!

Радак. И сад си као кип:
На твоје лицу кап не остаде
Од оне крви, што нам казује,
Да живот куца још у грудима...
Вуче! Подај му, нек се напије, —
У пљосци нашој биће ракије, —
Нек се окрепи... Хајд', брале,
Уклон' се мало од те провале,
[Док ниси главе тврдим теменом
У вечној ноћи наш'о светлости...] (Радак га смешта под један грм.)

Вук (скида пљоску и нуди га да пије).
Пиј! Јоште пиј!... Та нагни боље, де, 2.
Те скупи памет, што преостаде,
Јер ено, иде, Главаш Станоје,
А пред њим, богме, немој бунцати.

ДРУГА СЦЕНА

Иза старих грмова помаља се Станоје Главаш и, ослоњивши се на дугу пушку, гледа час у Исака, час у момке. Место је исто.

Главаш. Ну, момци, здрав' оданили!
Има ли гдегод нешто од лова?
Или је гора тако оскудна,
Те нема срне или грлице,
Па већ у крило једне буљуне
Фишеке ретке глупо харчите?... (Гледа Исака)
А ко је ово? Шта тражи ту?
Куда ли мисли? Откуд долази?

Радак. Од једног сата биће повише,
Како га с Вуком испитујемо,
Ко, шта је, откуд и шта ће ту?
И он сиромах, нешто говори,
Ал' Бог ће знати, шта?

Вук. Не знам ни ја.
И пре бих, веруј, знао, Станоје,
Шта зборе чавке, мачке, мишеви,
Нег' овај овде, што је од глади,
Можда, сиромах умљем поклиз'о.

Главаш. А ви стојите?... Ал' сте блесани!
Или чекате, ту да издахне
Од силне глади, очигледице?
Хајд' иди, Вуче, вод' га колиби!
У мојој торби биће са хлебом
Ил' сува мяса, или сланине,
Па кад се, брале, мало прихватиш,
Прозборићемо и нас двојица;
Има времена.

Исак. Али је време пуно бремена!
Пуно несреће!... Три дана има,

Откако лутам овом планином;
С обазривошћу мачке дивије,
Беж'о сам с пута зверу, човеку,
Тебе да нађем, или... смрт!

Главаш. Мене?... А знаш ли мене, ти?...

Исак. Са Мула пашом на Малајници, —
[Давно је било, ал' сам слушао
Моћнога гласа страшну грмљаву; —
И данас опет глас ти познадох...]

Главаш. Са Мула пашом на Малајници?

Исак. И с Карафејзом, са крволоци,
Што ме насиља бичем троструким
Учише њихов куран читати
И клањати се лажном пророку,
[Кога синови мрака вечитог
Светлилом зову ове селене!...]
Онда сам њима ропски служио.

Главаш. За комад хлеба?
Или, још црње, за живот само?

Исак. Да!

Главаш. Баш као и ја... (Гласно).
Потурчен, можда?... Проклет, несрећник!...

Исак. Не кори, Станоје!...
Ког беда рађа, бедно умире!
И какве вере може имати
Ко је у силу само веров'о?

Главаш. Сиромах!
А шта си овде био науман?

Исак. Да скачем доле... [Ту, у гробници,
Са вечном тмином да се оженим

И онде, љубећ' црну невесту
Са грешним жаром огња пакленог,
Да рађам пород, тако страхотан,
Од кога ће се, ка у грозници,
Грбавој земљи кора језити:
Отровне тице, змије ватрене,
Које ће, репом хитро шибајућ',
Спржити поља, спалит усеве,
Отровним дахом лета кужити,
Докле се тако, кугом морена,
У један прамен отров парице
Колевка бесна људске несреће
Несрећом људском сва не разори...]

Главаш. А сад?
[Шта си од сад чинит науман?]

Исак. Сад нећу с гробом, сад ћу са тобом!
[Јаче је срце и од старости,
А за осветом жуди страхотне
Познаје онај, што је слушао
Рођеног брата ропот самртни
У немо доба ноћи јесење,
Када и ваздух тугом уздише,
На кољу живе људе гледајућ'
По бедемима града несрећног...]
С тобом ћу ићи! С тобом, Станоје!
Ко сенка нека духа дивијег
На кораку те сваком сећајућ':
Да си војвода! Србин! Осветник!
Износићу ти страшне увреде:
Злочинства грозна и нечувена,
Са којима су Турци славили
Господства свога грозну свечаност...
А сад, опрости... глад!...

Главаш. „Нахрани гладног
И душу врати телу немоћном!”

Бога је живог строга заповест;
Па кад је, ћутећ', гази калуђер,
Нека је горски врше синови...
Хајд' иди, Вуче!... А кад му вина
Капљица жарка груди разгреје,
Те већ у срцу живот закуца,
Потражите ме...

Вук. Збогом, Станоје!

Исак. Збогом! (Поводећи се уморно, за Вуком одлази) 3.

ТРЕЋА СЦЕНА

На истом месту. Главаш и Радак.

Главаш. Па, Раде?... Има ли гдегод што?
По гори мирно?... А по селима?...

Радак. Несрећа!
Десет је дана, како путујем
Ко сенка нека горе зелене.
Обилазећи царске друмове,
Расматрам села, гледам трагове,
Куда су бесни Турци јурили,
Па свугде крв... По дивном левчу,
Куда је срдић некад весело
Кроз густо лисје липа мирисних
Са мудрим оком извор тражио,
Сад човек онде, страхом присиљен,
Прикрива нејач, обучавајућ',
Да гласа свога писком тананим
Науче лајат', ил' као сова
Кроз поноћ нему гласно крештати,
Како их Турци не би познали...

Главаш. Страхота!

Радак. И још страшније:
На раскрсници друма широког,
Где су некада мирни путници,
Остављајући Жупу за собом,
Београдског се пута примали,
Сад гомилама робља терају
Под тврдног ланца тешким теретом,
Све паши, тамо до Београда,
А он ће, мудар, знати делити
Некоме колац, неком вешала,
Гдекоме, опет, за грм везану,
Оловом врелим очи гађати,
Док из дубине чела блеђаног
С зеницом црном живот не плусне...

Главаш. И ја се јоште зовем Станоје!
И цео народ српским именов!
Срамота вечна! Вечна поруга!
Ил' убиј себе, или избриши
Са чела свога име дедово!... (Почивка)
А шта би с Хаџијом?... Знаш ли што?...

Радак. Умакао је срећно, Станоје,
Ал' браћа тужна!... Снахе његове!
О нежном врату младе Петрије,
[Откуд су злата тешки низови
Са сунцем сјајну парбу водили,]
Сад грубог гвожђа колут зарђан
[По танком везу беле кошуље]
Облину гнечи дојка дивотних;
А од ње, младе, има стотина,
Што, истог ланца терет цепајућ',
Са обореном главом слушају
Накита ропског звекет жалосни:
Ту Ђенадија с сином јединим,

До њега пород старог Ђукића
[Пребраја можда дане младости,
Па тек уздахне: дани пролазе,
А мучног ропства рђа чађава
Животу младом копа гробницу.]

Главаш. Проклета земља,
Где суза мами зору на небо,
А јаук нему поноћ раздире;
[Где санка нема, где данка бела
По сетном лицу бледе ропкиње
Затрепти зрачак као изгубљен,
И ту на хладу људске жалости
Топлину губи жара сопственог;]
Где мача нема, да се зарије
У беле кости црног тирана;
[Где хрпе нема земље гробовске,
Којој ће сваку ону мрвицу
Турчина бесног кости покрити;]
Где нема људи, где нема груди,
Које ће камен бити стенама,
А оклоп-стена слабир женама; —
Где нема Вељка!... (Почивка)
Жалосна земља!...

Радак. Та жалост јој је срце изела!

Главаш. Оставише је вожд и војводе,
Као што деца сјајну играчку,
За љубав, можда, много лошије,
Макар у какву брљу бацају,
Промене тражећ' ђуди несташној...
Проклет, Бог дао!... (Почивка)
Радаче, слушај!...

Радак. Чујем, Станоје!
И чисто читам твоје болове

Из оне капи, што је у око
С крвавим умом мрко канула.

Главаш. И све се овде у крв створило:
Из крви свака ниче мисао,
А свакој мисли смрт је основа!... (Меће руку
на нож.)
Да убијамо, Раде!

Радак. [Гора је нема,
Ниједан листак неће шушнути:
Кога је глед'о у хладовини,
Издишућ', црну земљу гребати,
Или у часу смртног заноса
Хомутом меким траве роснате
Крваво врело жића гатити.]
Газио ме је!... Па убићу га!
То никад није убити друга;
А убит' пашу, смрвити скота,
То ни пред Богом није грехота!...
Ћут'... неко долази!...

4.

ЧЕТВРТА СЦЕНА

Стана, удовица војводе Ђукића, са својом пасторком, Спасенијом,
и пређашњи. Исто место.

Стана. Помози Бог, децо!

Главаш. Добро ти, бако, бог дао!

Стана. Лутам ли ја,
Ил' ова стаза на пут изводи,
Откуд ћу скоро старим очима
Кроз тихи сутон варош угледат'?...
Та Смедерево!... Децо, каж'те ми!

Радак. Залутала си;
Ова те стаза даље не води,
Него до ове мрачне провале.

Стана. Ах, у Србији
Свака те стаза води провали!

Главаш
(у себи) Ала је дивна!
У дугу каткад поглед утоне,
Занесен сјајем боје њезине,
Па тајну куша лепе природе:
Ко ли је створи тако дивотну?...
(Гласно окренув се Стани)

А куд си, стара, тако наумна
По непроходу горе зелене?
А и вечери сутон сенасти
Покриће скоро уске стазице,
Куда пастири — само понекад —
Са белим стадом мирно пролазе.
Па куд ћеш онда?... Још да си сама!
Ал' шта ћеш под ноћ с овим дететом?

Стана. Ваљда ћу доспет' до Смедерева?

Главаш. Па онда?

Стана. Са зором даље.
А таман сутон друге вечери
Дочекаће нас у Београду;
Гледаће, како старост посрће
Пред силног паше моћним очима...

Главаш (за себе) С ћерком у граду?... Међу Турцима?
Шта ли ће онде?... Шта је смислила?
Сад, кад јој сину колац спремају?
Ту нечег' има!... (Гласно)
То мора да је страшна несрећа,
Што старост гони, да метанише
Пред мрским лицем бесног Турчина?...

Спасенија (погледајући у Станоја).

Те црне очи ја сам видела
И глас сам чула... Ох, Боже мој,
Да није он?...

Стана.

„Несрећа!...”
Не кидај срце, добар човече!
Кад мајка старим гледа очима
Порода бедног главу клонулу,
Како је над њом целат свирепи
Са чврстом руком палу издиго;
[Још тренут само... и мудра глава
Крвљу ће својом бедем мастити! —
Ти за то велиш да је несрећа!...]
Па кад у лету палош застане,
А крвав слуга паше свирепог
На бледу мајку упре зеницу:
„Ил’ подај ћерку паши честитом,
Ил’ гледај тело своје утробе,
Како га гладни вуку керови!...”
О, ту је мален израз „несрећа!”
То су болови, страшни грчеви,
Што их сатане нокат изоштрен,
Ријук’ по старим грудма пакосно,
Чупа из срца болне матере...

Главаш.

Дакле, за сина тражи кћер?
И ти си пристала?...

Стана.

Пристала?... Та то је трампа!
А његово је деце обоје:
Сина ми може свакад убити,
Мене смрвити, ћерку љубити;
Господар он је!... Ми смо робови!
Баш као што му земљу радимо:
Од сваког плода њему трећину,
Ил’ половину јечма, пшенице;

Облизни л’ овца, од воље му је,
Може узети оба јагњета!
Ал’ он је добар... једно узима,
А друго враћа мајци несрећној!...
Ал’ краја нема празном говору,
Време је давно да се путује...
Хајд’, Спасо, жури се!

Спасенија. Ох!

Главаш.

’Ма ћерка лепа нешто застаје!
Можда јој онде неће годити,
Руменог ћула мирис харемски? (Гледа у
Спасенију)

Шта велиш, душо?
Има л’ у цара и најмоћнијег
Овако да је харем намештен?
Далеко тамо брда, планине,
Кроз њих се хучне реке ваљају,
Те даље носе тешке бродове
С богатом робом сјајног истока,
А тамо видиш старе грмове,
Где се из младог шибља издижу
Ко споменици давног времена.
А где ћеш зором лица умити,
Ту те купине мирис задише;
[Капљицу бистру воде студене,
Што ти са чела капље жубором,
Пратећи шумор ове планине...]
Погледај, душо!... Само погледај!...

Спасенија. Дивота!

Стана.

Ма шта ће овде такИ разговор?

Главаш.

Па ништа, бако,
Хвалим вам само моје дворове,

Не би л' у мене дан-два остали.
Та ја сам жудан госте примити.

Спасенија (у себи). Ах!... То је он!...

Стана. Ми нисмо овде дошле у госте, —
Залутале смо ту!

Главаш. Не чини ништа.
Нама сте тиме много милије.

Радак. Па да,
Што ненадније, то пријатније!

Главаш. Остан'те овде за неки дан!
Чекаће паша!... Има времена!...

Радак. [Па ево, бабо,
Керуше градске откад чекају,
Да паша липше... Па ће липсати,
Макар то било и до године!...

Стана. Безобразниче!...] Хајдемо, Спасо,
Да за видела конак нађемо!

Спасенија. Ал' мајко, мајко,
Што ближе идем двору пашину,
Све ми је, мајко, срце празније!

Стана. А Бошко?
Ти док се овде тако скањујеш,
Бледа ће глава бедем китити.

Спасенија. Ах, мајко, хајд'!
Видим да ти је много дражија
Од млека мога крвца његова.

Стана. Смрт те не чека,
Ти ћеш у граду бити госпођа;
А Бошка чека смрт... (Гласно).
Сад збогом, људи!

И даље ћемо гором лутати,
Кад нам већ пута казат' не хтесте!

Главаш. Ни корак даље!
Бар ћерци не дам старог војводе,
Да лица свога ружом мирисном
Окади дворе гадног тирана,
Ил' да му гласа танком песмицом
Скраћује часе дуга времена,
Војводе часног ћерка једина
Да подсмех буде турском харему!
То не дам, бабо!... А ти се жури
И вештом лажи варај тирана, —
Румен те лица неће издати. —
[Кажи му јасно: да зуба немаш,
Г' ако ти сина смакне јединог,
Да ћеш од црне глади свиснути.
Или накриви раме старачко,
Под паз'о узми штаку дебелу,
Па кажи: „Ето, хрома сам и стар!
Немој ми ломит' моћну потпору!“
И друго, што те беда поучи;]
Тек дивна ћерка седог Ђукића
Прљати не сме име очево!...

Стана. Посрамиће га, ако дозволи,
Да јој на коцу братац погине.

Спасенија. То никад нећу!... Мајко, води ме.

Главаш. Ни корак један!... Зар не знаш, Спасо,
И не сећаш се ноћи страхотне?
Још је из рана крвца лопила,
А модра светлост жишка немоћног
Осветлила је таму жалосну...
Онда је седи Ђукић издисо...

Спасенија. Станоје!...

Главаш. Јест, ја сам!
Ја сам и онда био са тобом,
Са модрих уста кад је лебдео
Последње речи свети благослов:
„Нека сте срећни, децо, обоје!...”

Спасенија (пада му на груди). Станоје!... Ох!...

Стана. Проклети, бог дао!

Главаш. Јест, ја сам био!
А с оне стране од Делиграда
С војском је стајо бесни Сулејман;
[Па кад је тврде збрисо бедеме,
Са бомбама је рио гробове,
Имбацујући кости мртвима.

Радак. Као хијена!]

Спасенија. У дивљем страху ја сам дрхтала.

Главаш. [Онда?... А сад?...

Спасенија. Сад?
Сад сам на твојим мушким грудима,
Чујем ти срце како, куцајућ’,
Јуначи живце сваком прстићу.
Сад се не плашим!...]

Главаш. Не бој се сад!

Стана. Јеси ли махнит?... Ил’ је беснило,
Што те о мени, можда, сналази?...
Везир нас чека, море, Сулејман!
Па тешко теби, ако дочује,
Да си нам пута тренут једини
У овој гори силом пречио!
Дете ми пуштај!

Радак. Богме си, бако, зло удесила,
Ал’ таком песмом вук се не плаши.

Стана. Ал’ ће и лава ово стишати! (Вади из недара
запечаћено писмо, па га пружа Главашу.)
Ово је писмо од Муселима,
Упућено је самом везиру...
Па сада дршћи, махнит човече,
И онде тражи људске милости,
Где се за милост никад не чује!

Радак. Охо!
Баш није шала!... Турска тескера!
Па још какви су страшни мурови,
Да у свет бежи, ко се уплаши!...

Главаш (преврће писмо у рукама).
Читати, бако, нисам учио;
И не треба ми!... Већ лепо иди,
У мојој кући наћ’ ћеш конака.
А када сутра данак осване,
Ти путуј даље!... Спаса остаје!...

Стана. А с каквим правом, проклет човече,
Отимаш мајци ћерку једину?

Главаш. Бошко ти јесте син,
Ал’ Спаса није кћи!

Стана. Није ми кћи?
Ти кажеш то, горска прокудо,
Лажљиве мајке подло копиле!
А да из санка заношљивога
Ко ме је својом писком будио?
Ко је у тамној ноћи устај’о
С несанка, да јој главу обаје,
Да је умири, стиша, умије,
У пеленице чисте увије?

Ко је то други чинит' могао,
Него ја, мајка њезина?...

Главаш. Маћеха!...

Стана. Грозан си!

Главаш. Од грознице си много грознија!
Или те стара памет издаде,
Те се не сећаш своје удаје,
Своје младости, своје радости —
Та гозбе славне, сватова дивних?...
Триест сам друга онда имао,
А пошао сам гором ходити,
По мрачној гори чету водити.
[Сјаје се токе, звече ножеви,
На њима гори чоја црвена,
Живим се оком не да гледати...]
Онда ће рећи момче некакво:
„Данас се жени Ђукић војвода!...
А ја, да старцу пошту учиним,
И да се чета вина прихвати,
У сватове сам ваше дошао...
Сећаш се сад?

Стана. Ах, пропала сам! (Гласно)
Сећам се, да сам, као невеста,
Тридесет пута руку љубила
И триест пута клела часове,
Што руку дадох једном војводи,
Те са хајдуци горски шурује.
Сећам се данас своје несреће.

Главаш. Онда си собом дете водила,
Дивно дете косе гараве.
Сирото, слуша, блене, не знајућ',
Шта бива данас с мајком његовом,
А ти га тешиш лепим начином:

„Смири се, чедо, душо мајчина!
Тебе се ради мајка удаде!...
То беше Бошко!... А у дворови,
На мекој свили старог војводе,
Плакаше дете косе злаћане,
Не знајућ', јадно, још у бешици,
Да му, сиротом, мајку доводе.
То беше...

Стана. Та доста, доста! Проклет вечито!

Главаш. То беше Спаса!...

Стана. Бог те убио!

Спасенија. Ах!

Главаш. Па сад је водиш,
Да са дивотом створа њезина
Поткупиш паши очи лакоме,
Да продаш румен лица невиног
За румен-крвцу срца његова!
Ал' нећеш, веруј, стара грешнице!
Она је срасла с мојим грудима;
К'о мрежа танка свиле мекане
[Свако је влакно косе њезине
Испреплетало глатке крајеве
Са мојим срцем...]

Стана. Ти ћутиш, Спасо!... Шта је то?
Зар хајдук један да те приволи,
Да срећу своју ногом погазиш?
Где ти је кућа, где је колиба,
Кад сјајне дворе тако презиреш,
У којима те сретa богатство?
Па онда љубав паше свемоћног?
А више свега влажна тамница,

У којој своје дане проклиње
И залуд чека лажну замену
Сиромах Бошко?...

Спасенија. Ох, шта ћу, мајко, или, маћехо,
Кад снаге немам, моћ ме издаде?
Бар да га никад нисам видела!
Бар оне ноћи не!... Ал' она ноћ
У пустим грудма спомен остави:
Последњу вољу оца рањеног
И прву љубав!...

Стана. Гром вас убио!... (Одлази јаросно) 6.

Спасенија. Ох, мајко, мајко!... Ено је, оде!...
С ћерком је, јадна, све изгубила!
Сад може старе руке скрстити,
Па тужно рећи: „Све ме издаде!...”

Главаш. За киме жалиш?... Зар за маћехом,
Што и сад јоште не зна прежалит'
Збрчканих дојка суве изворе?
А да је онда млека имала,
Док ти је непца танка кожица
У благом млеку хране тражила,
Прегорела би дојке обадве,
На своје груди злобно сипајућ'
Отровног биља горке сокове,
На таки начин да те умори,
Да викне после тугом лажљивом:
„Ох, куку мене, седи војводо!
На мојим грудма крв ти усахну!”
То онда није могла чинити
А данас?
К'о да на друму крчми Турцима, —
[Пред кућу сјајан цимер истиче:
На часном недру мајке рођене
Негован цветак твоје чедности.]

Румено лице, златне витице
И миран поглед дуге пријатне
И све те твоје дражи чудесне
Будзашта нуди гадним Турцима
За худи живот сина њезина,
Што је, још једва зачет, учио
Шпијунски занат оца наказног!
Јер знади, душо, твоје маћехе
Пређашњи муж је био... Кулиза!

Спасенија. Кулиза?...

Главаш. Јесте, он,
Кога са грозом народ спомиње!
Ал' о том други пут, хајдемо сад!
Вечери благе сутон сенасти
На својим грудма спрема постељу
И по њој чудан раскош простире:
Росице сјајне, ситну ђинђуву,
А мека свила цвећа мирисног
Шарену главу спушта пажљиво,
Да ти, уморној, миром пријатним
Успава душу озлојеђену. (Одлазе) 7.

ПЕТА СЦЕНА

Исто место. Стана из једног шипрага, у коме се за часак при-
крила, излази.

Стана (у себи). Погрешила сам,
Што одмах нисам пошла за њима;
Г' ако и не бих очи склопила,
Промотрила бих барем улазак,
Да познам стазу, куда пролази
На гласу хајдук с својом невестом. (Звѣра
око себе).

Ха, добро!... Ено их!... Видим их још!...
Поред онога бора минуше,
А мало даље модре висове
Колути плави дима шарају;
То је колиба... О, хо! Знам ти сад
Јазбину мрачну, вуче грабљиви!
Па ту си хтео да је сакријеш
Очима бистрим будне маћехе?
[Д' ако би сунце свету убавом
Прикрити ум'о масном шубаром,
То ћеш и њу!... Чекајде, лијо!...]
На реп си стала змији маторој!...
Отров те чека!... А ту шкорпију,
Што се превија тако ласкаво,
Те бих се, 'вако стара грешница,
У четир' поста заклет' умела,
Да ће за капљу крви његове
Ишчупат' срце, ако устреба, —
Чекај се, чекај!... Све ћеш платити!
[Јединца мога муке несносне
Сржеви свежи твоје младости
Помоћ' ће срцу моме сносити;
Образа твојих кожа увела,
Упале очи, модре уснице;]
А после, кад те црна ропкиња
Филџаном златним скромно понуди,
Да шербет примиш дивно удешен,
Који ти милост шаље пашина, —
Онда ћу и ја верно припазит',
Да се ни једна капка не проспе!
Ха, ха, ха!... (Одлази)

8.

ДРУГИ ЧИН

ПРВА СЦЕНА

Главашева колиба. По зидовима оружје, а доле, унаоколо, миндер-
луци. Главаш и Спасенија.

Главаш (гледа кроз отворен прозор). Дивота, Спасо!
Погледај сунце, како излази,
У поточићу лице купајућ',
Као да скида боју злаћену,
Те свога чела зраком сјајним
Прамење кити воде бистрице;
[А вода игра у колутићи
И чисто круни зрна смарагда,
Да их по дану реке провидне
У ситне нишке редно постави.]

Спасенија. А он?...

Главаш. Он, и вечно опет он!...
[Та он је поред срца њезина,
Покварен измет злобе очеве,
Што је окове тешке спремајућ'
Несрећној браћи рода сопственог,
У срце своје сину улио
Претворство, злобу, лажу, превару.]

И он ти опет лежи на срцу!
И вечито он!...]

Спасенија. Па шта ћу ја?
Ти си ме и сам њега сетио,
Погледајући сунчев излазак,
На ум ми дође мрачна тамница,
У којој сужањ, дане проклињућ',
Кроз пукот какви тврдог камена
Последњи пут му гледа излазак...
[Ил', можда, ни то више не гледа,
Него су зраци сунца блистави,
Што му на коцу главу срубљену
Осветком првим тужно гледају...]

Главаш. Боље и то,
Него да сунце зрачак помоли
Кроз биљур-стакло двора пашина,
Па да, по мекој свили дутајућ',
На твојим грудма оком застане
И ту да види руку пашину,
Како се игра златни дугмићи
Шарене свиле уским јелеком...
[Па да се стресе зимогрожљиво,
Покривајући чак до темена
Суморне магле тешким губерром
Грозничавога тела удове.]

Спасенија. Ал' ми је брат.
Па зар да мирно тренут дочекам,
У коме ће ми весник јавити
Несрећног брата јадну кончину?

Главаш. Није ти брат!

Спасенија. Немој ми више зборит' о томе!...
Једна нас мајка није родила,
То може бити... Није дојила,

И то нека је!... Али природа
Сирочиће је братски спојила;
И ми смо браћа!... Брат и сестрица!
Па ако мајка, или маћеха,
Са лепим речма, горким сузама,
Не могне спасти сина јединог?...
Ако је тиран у своје беснилу
Са тврдог кама мермер авлије
Чизмама грубим гурне на поље?
„Ено ти сина, бабо лажљива!
Слушај му бола јаук последњи:
То му целати тешком ломачом
Младога тела ломе удове!"...
А тренут затим и мртву главу
Пред тужну мајку паша износи?...

Главаш. Плакаће мати.

Спасенија. Али од суза нема помоћи.

Главаш. Моћне су сузе жене жалосне.

Спасенија. Ох, откад плачем ја!... Па где је он?

Главаш. Доћи ће...

Спасенија. Ал' кад?
Чекања мога тешки часови
Одавна трају, давно, Станоје,
Те, будна, сањам страшне санове,
Муке братове, моје болове:
С невере твоје Бошко погибе!...

Главаш. Та крв је за то, да се пролије,
А тврде кости мушке деснице
У дивљој борби да се поломе!
Ал' суза твојих бисер капљицу
Нећеш у овом лугу трошити!...
И пре ћу моје кости сложити

У влажан зиндан града каменог,
[Где са сводова старовековних
Млазови мутни мрака подземног
Несрећном робу теме каљају, —]
Него што падне глава Бошкова!
Јеси л' ми чула реч?

Спасенија. Чула сам реч.
Којој и сами Турци верују.

Главаш. Па ако и ти нешто верујеш,
Сад би се могла и осмехнути,
К'о, лакше ми је души суровој,
Кад осмех видим, како заигра
На јабучици лепог образа...
Али ти ћутиш?

Спасенија. Мислим се нешто.

Главаш. О чему то?

Спасенија. О теби, себи и о Турцима...
Сулејман грозни, злбом задахнут,
Зар мислиш да ће мирно гледати
Повређен понос свога харема,
[Што си му јуче у самовољству
Принову свежу мушки отео?
Ту себе мислим и ноћи ове
Пољупце страсне, што си низао
По сваком влакну трепавица ми.]
И ти се надаш, таку обруку,
Упљуван образ крњег харема,
Да ће прегорет' Турчин, Сулејман?

Главаш. Ја и не желим да ми опрости,
Што воду пијем ове планине;
Још мање тражим милост пашину,
Кад ми топлином мушке љубави

У тврдим грудма срце закуца,
А душа, планув жуди жестоком,
Да се у твоме оку растопи, —
Зар мислиш да ћу њега молити?
То бих и другу милост искао:
Да могу јести, пити, дисати;
Кад јутро плане, образ умити;
Кад вече пане, тебе љубити.
Хе, пашо, много је то!... (Вук улази). 9.
Де, шта је, Вуче! Откуд ти?
Нешто си зоран?

Вук. Ја озго пођох
И већ сам био близу колибе,
Кад неко викну —

Главаш. Ваљда за помоћ?

Вук. Да.
Погледам боље тамо за собом,
Баш главом бежи Митар Шероглић,
Капетан бивши рата минулог:
„Ха, Вуко не дај!... виче... побогу!”
„Не бој се, Митре”, храбрим га ја,
Пропуштајућ' га мирно надаље;
„Сад бежи, брале!”... А ја остадох,
Турцима бесним пута пречити.

Главаш. А Турци?...

Вук. Лепо засташе,
Кад су видели црну прашину
На малој ваљи пушке танане,
„Ни корак даље!...” Повичем ја.
„Аман! Аман!... Брате Србине!”
Занети страхом, Турци викнуше,
Полажући ми скупе ножеве,
Које су донде јарно махали,

Жедни к'о вуци крви Митрове.
Док се освести један угурсуз,
Те ме упита за кр-сердара:
„Ено га, вељу, тамо у кући.”
Те их до тебе журно догоним.

Главаш. Пустите их, Вуче, нека улазе,
А ти за Митром брзо похитај,
Те гледај Дунав да пресалдуми...
На невољи је...

Вук. (Скида са себе турско оружје, па се невесело смеши,
погледајући у један од ножева.)
Баш ми на срцу оста, Станоје!

Главаш. Диван одиста!
Нико га други неће носити,
До ти!... Само похитај!

Вук. Збогом, Станоје!
(Вук излази, а улазе два Турчина.)

Први Турчин.
О, кр-сердару!...
Баш главо мудра друма царева,
Што те сам везир овде поставља!...

Главаш. Шта ћеш?... Говори!

Други Турчин.
Твој гаваз нам је пута пречио...

Први Турчин.
А царевим смо послом ходили...

Главаш. А какав пос'о беше то,
Тај царев пос'о?... Хајде, каж'де ми!
У цара вина као водице,
А вино рађа жеље свакоје:
Можда је главу хтео нечију?

Ил' љубу туђу?... Или сестрицу?
Од чег се у нас стиде скотови,
У вас су, данас, царски послови!... (Турци се
згледају).

Први Турчин.
Из Смедерева сужањ умаче...

Главаш. Кам' да су сви!

Први Турчин.
Јест, тако велиш ти!
Друкчије силан паша говори:
„Или се с главом враћај Митровом,
Или у лугу своју остави!”

Други Турчин.
Така је заповест!

Главаш. Строга је.
Али шта вам је Митар скривио? (Турци се
збуњено гледају)

Први Турчин.
Ја не знам, шта!...

Главаш. Ти не знаш, шта?... А знаш ли, ти?

Други Турчин.
Чуо сам нешто:
По првом бунту хат му остаде,
Ваљана пасма крви арапске —
Створен за пашу, да га поигра...

Главаш. Само за пашу!... Па?...

Други Турчин.
Хата му паша узне насиљу,
А њега баца на дно тамнице...

Први Турчин.

Те синоћ нешто,
Баш кад је хоџа хук'о јацију,
Из Смедерева ноћ га изведе.

Други Турчин.

Те смо га сву ноћ, као хртови,
Преко гудура кршних гонили,
Док јутрос, ето... о, кр-сердару,
Онај га крмак оте насилу!...

Главаш.

Доста је сад,
Мој момак врши моју заповест;
А овим лугом гонит' кошту,
Закратио сам сваком човеку,
Па и Турчину!...
А немоћнога роба хватати,
Именом сам се оног заклео,
Којим се куне и твој падишах,
Да ником нећу то повластити,
Па ни Турчину!...
Кад одеш паши у Смедерево,
Таким се хвали поздравом.

Први Турчин.

А пусати нам?

Главаш.

Овде остају.
Требаће негде мојим момцима.

Први Турчин. (Шапуће нешто другоме на уво).

О, кр-сердару,
Немој нас мучке тако брукати!
Куда би Турчин неопусаћен?

Главаш.

А куд ће раја?... Торњајте ми се,
Покора турског гадан измете,

Да оштар поглед моје зенице
На рузи вашој даље не кужим!
Напоље! Велим... Или чекате,
Да вас кајашем моје обуће,
По црној кожи вашег образа
Остављајући црне маснице,
Наказне тако јарно ишибам?
Напоље! Напоље!... (Турци одлазе)

11.

Ти стрепиш?
Не бој се ништа, моја грлице!
То исто срце, што као вихор
Прелеће земље, љуља престоле,
Кршећи смело тврде полуге,
Са којима су испрекштани
Тирана наших јаки дворови, —
То исто срце кротко застане
Пред дивним створом цвета невина,
Да свежим миром душе земљине
Утиша пламен грозне мрзости.

Спасенија.

Станоје!... Ала те волим!
К'о онај цветак, што га спомињеш,
Кад дивљу снагу буре осети,
Што нежно лисје груди невиних
У љубавноме кида заносу,
Да брже нађе тајни ковчежић,
Из кога мирис спаја поносно
Са смелим дахом бурног делије!...
Ти си ми велик, сиви соколе,
А моја душа, страхом кињена,
К'о бела свила лета бабина,
У мркој стени тражи ослона... (Почивка).
Неко долази...

Главаш.

Сељак некакав, ал', не из близа,
[На грудма носи црвен јелечић,

Од мрког сукна гуњче скројено,
А кошуља му ниже колена, —
Рек'о бих, из Груже да је...

12.

ДРУГА СЦЕНА

На истоме месту. Пређашњи. Гружанин улази. Најпре гледа око себе, а после, метнувши руку више прсију, клања се пред Главашем.

Гружанин. Овде ми казују, ну ја насигурно не знам, тек сам од добрих људи слушао, да се у овој колиби наводи Главаш Станоје... кр-сердар, у бољем времену војвода!... Па сад баш нисам начисто: можда сам и погрешно?...

Главаш. Ниси. —
С Главашем збориш. Збори слободно!

Гружанин (гледа с неповерењем у Спасенију). Знаш, оно, човек има ваљаног хата, има свечане хаљине, па их на сабор износи, хвали се!... Јест, али како ћеш реч?... Вељу, и дувар има уши!... Тек казаћу ти све, али кад останемо сами.

Главаш (у себи). Свачег се боји роб, Тиран га сенком плаши сопственом, [Бежи од ње... Скрива се... Жбир је то! Тек кад га црном земљом покрију, Ништа не види... он је слободан! (Гласно)] Спасо, жеђ ме умори!
У тиквици ми воде нестаде;
А тамо доле, ниже колибе,
Лисната липа мирисним грањем
Кладенцу не да сунца гледати. (Спасенија се смерно поклања, па онда одлази). 13.

Па откуда си, добар човече?
По умору ми тако долази,
К'о да си, јунак, грдне просторе
За кратко време препешачио.

Гружанин. Равно је две ноћи, како путујем; знаш, дању се не сме, опазили би Турци; а родом сам из Груже.

Главаш (у себи). Сирота раја!
Творећи добра, ноћу путује,
А Турчин чини на дану зла!... (Гласно)
Па каквим добром?... Де, похвали се!...

Гружанин. Дедови нам свако добро сахранише, а оставише нам зло!... Човек не зна, да л' да им каже: „Бог да прости!“... А да их куне?... Биће грехота?... Тек, ево ти књиге од Хаџи-Продана, а у њој ти је све написао, шта је и како је... Сиромах!... Из прве је ватре и којекако умакао; али куд ће сад, кад и Срби и Турци гоне?... Још се само у тебе узда. Вели, још није у Србина побратимства нестало.

Главаш. И није!
Србин је ост'о стара тврдица,
Што сваку капљу крви румене
За побратима штеди марљиво. (Узима писмо,
преврће га, као да би хтео у њему читати, а
после га љутито баца на страну).
Проклет, дабогда!... Што је не учих!...
Ал', опет, на њој да сам бавио,
Ко би се дугом пушком славио?
Ко би на друму Турке чекао?
Ко л' их по мрачном лугу секао? (Узима
опет писмо и гледа у њега.)
Е, хајд' сад збор'те, слова гарава!

Поуч'те мене гласом научним,
Шта значе ваше црне повлаке?
Као, ев', ова, што се издигла
К'о неки чађав оцак навише,
Па чисто тужи земљу рођену,
Што њоме бесни Турци владају...
А ова крива, што се скупила,
К'о да јој чума мучи утробу:
О, знам те добро, стара кулизо!
Ти чекаш само згодну прилику,
Да издаш брата бесном тирану,
Да му на уво вешто пришапнеш:
„Овај до мене спрема побуну!...” (Почивка)
Е, добро те се досетих!
Можда је онај ђаво убоги,
Те се по белом свету скитао,
У неког попа књигу учио?...
Хеј, Радаче!...

Радак (улазећи). Ево сам! Шта ћеш, Станоје?...

Главаш. Је л' Исак овде још?

Радак. Ту је још.
А науман је овде остати, —
Позн'о га не би, какви је сад:
Подмладио се!... Е, нисам знао,
Да таком силом вино рукује!
[У лицу румен, ход му окретан,
Говори мудро и досетљиво;
А Вук му даде оне чакшире,
Пре, оно, с Суља што смо скинули,
Па малу пушку и нож велики,]
Рек'о би, момче!... Никад не стаје,
К'о ветар скаче, лети, путује,
Само за прошлост кад га упитам,

Одговор његов не можеш чути,
Обори главу и немо ћути.

Главаш. А не знаш, да л' је писмен, Радаче?...

Радак. Писмен, те како!
Три књиге, вели, да је учио:
[У Вацу једну, то је мађарска,
У Олмуцу је слуш'о немачки,
Најпосле турски...]

Главаш. Зовни га часом!... Дела, Радаче! (Радак
излази)

На дну је мора шкољка бисера,
У земљи злато, а по дупљама
Тврдице своје благо копају...
По њему не би никад рекао,
Да зна и једну торбу закрпит',
А то ли туђе књиге читати!
Е, морам признат', хтео, не хтео,
Да је у добро доба дошао!
Још ову турску нисам прочит'о,
А ево друге од побратима!...
Шта овај мисли? Шта онај хоће?
До гроба ја му не бих сазнао!
Тек видим слова, гледам писмена,
Пред оком скачу као мушице;
Бар да им мајстор њихов дарује
Гаравој црти гласа икојег,
Да каже, шта ће, ропче шарено,
И откуда је?... Ко га ј' послао?
Да л' га је госа крвљу писао?
Или к'о бисер, сузом низао?... (Исак
улази)

Како, Исаче?

Је ли те одмор што поткрепио?

Исак. У граду има влажних тамница,
По тамницама одмор вечити;
Али тај одмор гуши, сатире,
На груди пада као морија, —
Тај одмор људи зову: робија!
Али планина ваздух слободан,
Штоно крепошћу својом продире
Кроз густо лисје липа мирисних,
Тај моћи даје телу немоћном,
Он срце крепи, а душу виси
И, необичном снагом задишућ',
Од богаљева ствара дивове...

Главаш. Дакле, добро је сад?

Исак. Зар нисам слободан?

Главаш. Е, сад, Исаче, други посао:
Ја ћу да будем мало учитељ,
Ти буди ђак!... (Пружа му писмо)
Само, што можеш, читај јасније!
Јер то ми писмо пише побратим,
А ја му мис'о желим схватити,
Сазнати жељу, чути намеру:
Шта мисли сад?... Куд је науман?
Сад, где се вихар страشان подиг'о,
Сатирућ' корен српском имену,
Слободи нашој, земљи поносној?
Шта мисли он?...

Исак (чита). „Побратиме! Слобода је диван на-
питак; полакомио сам се, жедан, те сам обе-
ручке пехар дохватио, али се, гладак измакао
из храпавих ми руку, па сад сам кривац наро-
ду... Просуо сам напитака, што је за њега
спремљен, те ме сад гони, са једне стране
он, а с друге вечити наши тамничари, Гур-

ци! Планине и лугови њима су опасани...
Никоја пећина није ми сигурна... Спремај ске-
лу, Дунаво ме спасава.

Поздрав од побратима,
Хаџи-Продана”

Гружанин. Е, лијепо ли је прочита, добар човече!
А у коме ли је манастиру изучи?...

Исак. Влажне су, побро, оне ћелије,
У којима сам књигу учио.
А од писмена књиге најцрње
Зидови њени још су тамнији.

Гружанин. Тек виђу чисто, е си је тако прочит'о, баш
као што је Хаџија написао... Но нешто пре-
мишљаам, војводи, као какви ћу абер од
твоје стране Хаџији однети?... Кад сам одо-
нуд пошао, ваку ми рече: „Одговор побра-
тимов судија ће бити животу моме... Јак је
Бог, вели, а побратим неће ме за живота
оставити!”

Главаш. То никада!
И 'ваки поздрав носи Хаџији:
Што напор рата девет-годишњег
У мојим грудма снаге остави,
За Хаџију ћу сву потрошити!...

Гружанин. Хвала ти до Бога, војводи!... А то ће бити
мелем за његово упрешањено срце; твоја ће
га реч мало оживети, а већ је у борби ма-
лаксао... Па збогом, војводи!...

Главаш. Још једну само!
Кад отуд пође, нека не врда
По непроходу гора дивижих,
Спасења тражећ' трагом козијим...

Странпутице су Турци посели.
Него нек' иде друмом царевим,
Где му се Турци и не надају.
А када дође близу до Раче,
Надесно нека воду прегази,
Па после кришом преко лужине,
Међу Кошарњем и Баничином,
На станове ће наше нагазит'.

Гружанин. Хоћу, војводо, баш ћу му све по реду иска-
зати, а на путу Бог нека му је у помоћи!...
Сад збогом, Станоје! А у здрављу, дабогда,
боље дане дочекали!... (Одлази). 15.

Главаш. Амин, дабогда!... Исаче!...

Исак. Чујем, војводо!

Главаш. Ти збориш турски?... А читат' знаш ли?...

Исак. Научише ме муке њихове.

Главаш. Па дела,
Прочитај ово писмо пашино!
Копка ме нешто, шта Турци хоће?
И шта ли она баба погана
Са муселином њеним шурује?...
(Спасенија улази с водом).
Добро те дође, моја грлице!
Ово је писмо од муселима,
Што га је јуче твоја маћеха
У љутитости ту износила...
Ал' дај ми воде, да се напијем,
Сад сам баш жедан.

Спасенија (пружа му врг). Ала је бистра!
Баш к'о да гора сузом жалосном
И јадом својим пуни изворе,

Што српска земља јоште робује,
И то Турчину!

Исак. [Ланац је ланац!
Ал' тупа јека турског железa,
К'о влажне земље крупан одронак,
Што рањенику тешко немоћном
С висова даљних пада на прса,
Заглуши уво, живот зарони
Са тужном тамом мрака вечитог...]

Главаш. Ал' свему иде крај!...]
Исаче, читај, нестрпељив сам!

Исак (узима од њега писмо и чита.) Ево, па слушај!
„О, силан пашо,
О коме бригу води падишах!
Да ти рахатлук буде вечити,
Са зраком кити своје милости,
Везове златне твојој долами...
Војску ти даје моћи сопствене,
Да ти од беса ране несрећне
Умилној ноћи чува санове...]

Главаш. Слушај и пази,
Како се тиран каља прашином,
Пригибајући теме ћелаво
До самог блата грудве земљине;
[А то, што данас чини моћнијем,
Од слабога ће сутра тражити.]
Дела и даље!

Исак (чита). Он је за тебе земљу изабрао,
Да од ње себи џенет начиниш.
Све што се на њој миче, ракољи,
Твојој се сили мора клањати...
А да ти живот буде милији,
Да ти разигра срце велико

Искрицом жарком лепе љубави,
Поклонио је твојој милости
Дражесну децу целе Србије.
Уживај, пашо!...

Главаш. Све док ти срце,
У гадној страсти груди развратних,
Сисајућ' отров, пукне, погано!

Исак (чита). Још да ти харем
Засија царски дивном приновом,
Алах је хтео, — ја сам видео
Дивотну ћерку бившег војводе,
Што је нахијом овом владао,
Њу ти по старој шаљем маћеси,
Која се на то брзо склонила,
Да са пасторком сина избави,
Што се у тебе сужњем находи.
Пусти га, пашо!... А ако мислиш
Да ће ти мушка глава сметати,
И ја сам малу пушку приден'о,
А оштра пала бије калдрму,
Доста је миг..."

16.

Главаш. Престани сад!

Спасенија. Скотови!

Главаш. Исаче,
Радака зовни, с Вуком нек' дође, (Исак излази).
[Е, то је подлост!... Е, то је брука,
Што је, к'о блата лопту љигаву,
У непоштења игри прљавој
На чело своје творцу бацају!
Нека се, мучним стидом обузет,
Са својих дела каје створитељ!...]
Јеси ли чула, шта је смислио
Неразум глупи дивље природе,

Да себе под скут силе пашине
Лепотом твојом вешто постави?
Шиље те паши као јабуку!...
А брата твога, што је заробљен,
Устреба л' само?... Сам ће смакнути!
О, Турци, Турци! Има л' подлости,
Што се у леји крви каљаве
Прсију ваших није гајила?

(Исак, Радак и Вук долазе).

Слушајте, момци!... Верни, истина
Ал' и нехатни, морам признати;
Јер нам послови иду лабаво.
Ено Продана!... С чега пропаде
Почета буна жарким пламеном?
С немара нашег, свак' ће видети!
Баш као стењак жишка лојаног,
Када у црепу масти нестане,
Што се у сувом тули пепелу,
Без помоћи ће сваки устанак
Још у зачетку своје клонути!
Треба радити, подржавајућ'
Подстакнут огањ ратоборности,
Што се у Срба поч'о губити.
Ваља му мушки понос дирнути.
Описивати зверска недела,
Што сваког дана чине тирани...
Сад знате, шта ћу... и шта нам треба...
Куда год прођеш, с ким се састанеш,
Гледај да дознаш муку његову,
Па онда нарав, ћуди, навике,
Те према њему себе управљај.
Ако ти рече: „Неродица је!
Немамо хране, гладна година!
Ко ће на буну данас мислити?..."

Повлађуј и ти: „Јесте Србине!
 Све донде неће ништа родити,
 Док српском земљом Турци владају!
 [Грмеће градом небо љутиго,
 Из облака ће бурно падати
 Невине крви страшни пљускови,
 Падаће жабе са скакавцима,
 Да нам опусте земљу несрећну!...]
 Ако у другом познаш грабљивост:
 „У самом злату, реци, пливају
 Тирана наших тврди дворови!
 Са мношћем, брате!... Показаћу ти
 Подруме мрачне са ћуповима,
 У којима се лепе дукати
 У зеленилу буђе столетне”.
 И тако редом... А сад на пос’о!
 Ти ћеш, Исаче, још ове ноћи,
 Прерушен турски, отпутовати.
 Обићи редом турске ханове;
 К’о дервиш, можеш баш и градова
 Пролазе тајне лако видети.
 Прегледај онде робље несрећно,
 И шта га има по тамницама,
 И да л’ би мог’о човек смелошћу,
 Лукавством златом, или преваром,
 Ишчупат’ отлен сужња икојег.
 Јест, тако, жури!... А ти, Радаче,
 Брже до скеле да си отиш’о,
 Јер лако може доћи Хација,
 Те кажи оном подлом Цинцару,
 Што је под закуп скелу узео,
 Да буде спреман!... Јер ће га нехат
 Или подмуклост стати живота!
 А ти ћеш, Вуче, дома остати. (Сви одлазе). 17.

ТРЕЋА СЦЕНА

Београд. У двору пашину претсобље. Стана сама, а затим Сулејман.

Стана (темена). „О, силан пашо!”... Почећу ја, —
 Силан се каже сваком Турчину, —
 После ћу руке скрстит’ старачки,
 Оборит’ очи, главу спустити,
 „Но, бабо, шта је?”... Грмеће он.
 „Дошла сам пашо!”... Казаћу ја.
 „Добро!... Рећи ће он... „А где је кћи?”...
 [Ја ћу ћутати... „Један изговор!...”
 Из ока ће му муња севати.
 „Не, силан пашо!...” Поправићу се,]
 „На царском друму кћи ми нестаде!”
 „Боље да су је вуци појели!...”
 „О, боље, пашо!... Ал’ нису вуци!
 Планина пустих злобни синови
 Из заседа се кршних дигоше,
 Те, лакомошћу гладне звериње,
 Мислише блага да се награбе.
 Ал’ кад су вид’ли очи њезине,
 Изневерише дивљу природу
 И нетремице у њу бленуше,
 На витом струку танке кошуте
 Напајајући око лакомо,
 Док кршним гласом викну војвода:
 „Моја је она!... Моја вечито!...” 18.

(Сулејман улази, па, и не приметивши бабу, застане насред прет-
 собља, замишљено пушта густе димове из чибука, гледајући по
 некад густу браду.)

Сулејман. Нема их још!... А срце кипи,
 Те већ и свила мека душека
 Досађује ми шумом пријатним.

- Стана** (у себи). Ала је страшан, Боже, Господе!
[Та погле, оком како премеће.]
Из њега саме жуди говоре.
Разблудом грешном пламте образи...
[Некога чека?... Можда и њу?]
О, Боже благи, буди милостив!...
- Сулејман** (види Стану). А ти шта хоћеш,
Бунтовне раје мајко прљава?...
- Стана.** Дошла сам, пашо!...
- Сулејман.** То добро видим!... Ал' шта ћеш ту?...
- Стана.** О, милост, пашо!... Буди милостив!
Поврати сина ломној старости!
Живота мога он је потпора...
- Сулејман** (у себи). Ха!... Та то је она,
О којој јуче пише муселим,
Да ми с пасторком својом долази,
Што ће ми бисер бити харему... (Гласно)
Дошла си, бабо?... А где је кћи?...
- Стана** (пада на колена). О, милост, пашо!...
- Сулејман.** Кад је на ове груди пригрлим,
Целом ћу свету бити милостив!...
- Стана.** Ох, шта ћу сад?...
- Сулејман.** Оно, што желим... Доведи кћер,
А груди су ми спремне свакада,
Да јој на свили меке доламе
Маленој глави места начине.
- Стана.** Ја сам пропала!
- Сулејман.** Најсрећнија си међу женама!

- Стана.** Најнесрећнија!... О, силан пашо,
Царска је земља, царски друмови,
Његова села, горе, лугови,
А ми смо само раја царева!...
- Сулејман.** Јест, бабо!
И сам је пророк умом божијим
Големе стране књиге мудрости
Истином вечном тако пунио!
- Стана.** Али у раје има изрода!
- Сулејман.** Има... Ал' немој дуго!
Искажи брзо, шта си наумна,
Па с ћерком дођи... [Њу ћу слушати,
Да ми по сву ноћ ређа жељице,
Што је на дугом дану смислила.]
- Стана.** О, силан пашо!...
- Сулејман.** И опет „силан“!... То је трећипут!
По ћерку иди, бабо, кажем ти,
Јер сам ње жудан, гласа њезина,
[Као што жуде млади лугови
Заносну песму малог билбила,
Па, и не срчућ' капи росице,
Коју им свитак зоре румене
Љубавно нуди листу зеленом,
Његову песму само слушају!...]
Сад брзо, жено!...
- Стана** (бије се у груди). Ја немам кћери!
- Сулејман.** Шта?...
- Стана.** Код Баничине и код Кошарња
Отворише се мрачни лугови
К'о црног пакла гротло гараво,
А одунд сукну чета погана —

Послушне слуге самог ђавола —
Станоје Главаш с момци његови!

Сулејман. Ти лажеш, бабо!
То никад није сердар Станоје!
Та он нам чува царске друмове,
Хајдуке хвата, тиша побуне;
А треба л' кадгод да се спроводи
Бунтовне раје харач покупљен,
Пред силним благом Главаш путује.

Стана. То је до данас, можда, чинио...

Сулејман. Чини и сад!

Стана. Ал' није јуче!
У сутону нас тамном пресрете:
„Куда ћеш бабо?” — До Биограда!
„А ћерка дивна?” — Она ће са мном!...
Кажем му после, да је замена,
Да ће пољупцем своје љубави
Откупит' живот брата јединог;
Али к'о демон да се уплео:
Око му плану дивљим страстима,
И ножу пође рука жилава:
„Ни корак даље не смеш ступати,
У крв ћу твоју ханџар купати!”...

Сулејман. И то је све?

Стана. Све!
Ја амо дођох, она остаде,
Да нега буде грешном пламену,
Те сада сама на свом рамену
Јединцу своме носим замену. 19.

Сулејман (луца у дланове). Ђериме!
Чује ли ко?... Види ли Стамбол то?
Сања ли о том икад падишах,

Како на друму царства његова
Са бесном ногом ступа рајетин
И бисер носи мога харема,
Да се на пламу њене зенице
Хајдучке груди мало одгреју,
Па кад, распаљен зверским пламеном,
Пољубац отме с уста њезиних,
Зар неће, занет силом сопственом,
Турака својих снагу презрети?
Неће л' на нашу ћабу пљунути,
[Као што човек на нечистоту
Улицом пљује с ружном погрдом?...]
Зар неће хтети, неће желети,
Да, данас-сутра, оно постане,
Које је Господ свију светова,
У доброј вољи своје свемоћи,
Само за своје Турке спремио? (Ђерим улази,
с погнутом главом.)
Ђериме!

Ђерим (још више погне главу, па ћути).

Сулејман. Веран си роб,
Досад си свакад добро слушао... (Ђерим се
клања.)
Тамнице градске све ми прегледај
И томрукхане, и чекркхане,
Костоломачу, ханџар, вешала;
Све ми још данас лепо извиди,
Да није коју рђа попала.
У други петак бајрам долази,
Па курбан чинит' мислим Пророку...
Разумеш сад?... (Ђерим се клања.)
Штогод у граду буде ђаура,
Тога ћу дана редом исећи,
Од врућег дима крви њихове
Да се угреју златне полуге

На миндерлуку свеца великог.
Сад можеш ићи!
А ова баба нека остане,
Да види нашу турску свечаност.
На њој ће свога сина видети,
Како, накићен слави подобно,
Охоло ступа старим бедемом,
Где ћу га дићи као идола,
Да га издаље браћа гледају,
Да му се диве слави големој,
Што га обема диже рукама
У сиву маглу, небу под облак! (Сулејман се
окреће једним, а Ђерим другим вратима, да
одлазе.) 20.

Стана. О, силан пашо,
Жива је моја кћи! (Оба Турчина застану на
вратима.)

Сулејман. Жива,
Али на туђим живи грудима.

Стана. Хајдучког гуња сукно ј' храпаво,
А свила ј' мека твоје доламе,
По њојзи трепте златни везови,
Камењем драгим скупо кићени.

Сулејман. Па?...

Стана. Па...
Ја је још памтим као дететом,
Да је на сјајност какве играчке,
Ил' парче стакла или зрцала,
Мајушне руке радо пружала;
Па и сад, пашо, кад јој приденеш
По једну нишку ситне рубије,
На њеном лицу румен заигра,
А мала уста смехом веселим

Показују ми беле зубиће;
Ал' тако лепе, глатке, блиставе,
Да филдиш никад није сјајнији!...

Сулејман. Вешта си, бабо, умеш лагати!
Срце ми, чисто, крадеш речима
И онде сејеш семе некакво,
Из кога ниче биље шарено,
Пупољци ситни жеља лакомих,
Те ми тај мирис снагом чудесном
Дисање гуши, срце сажиже]
Па сад не умем друго мислити:
Ил' да је видим, ил' да пресвиснем

Стана. Ти ћеш је видет', —
Веруј ми, пашо, седој старости!
У тебе имам јединца свога,
Па к'о што њега желим слободна,
И њојзи, младој, лепшу будућност
На твојим грудма желим створити.

Сулејман. Ал' како?
На који начин?... Јеси л' смислила,
Од горског вука да је извараш?...

Стана. Ја сам казала:
О богатству ћу твоме причати,
О дивном сјају твоје доламе,
О палатама твога конака,
И да ће онде бити госпођа!
То само кажем, а и не мислим
Да ће ханумом бити ропкиња...
И да ће осмех њеног образа
И самом паши заповедати!...
Ни то не мислим!... Али у свету
Таквим се стварима жене варају.
И нема, ваљда, таке женскиње
Која се томе може противит'?...

Сулејман. Пеки, бабо!... Сад ићи м'ош!

Стана. А зар да мога Бошка не видим?...
О, силан пашо, само помисли:
И кад се сетим мрачне тамнице,
Која му свежу румен сатире,
Што је на лицу некад цветала,
Подамном клеца старо колено,
А сад да идем сестри жалосној,
А да јединца свога не видим!...
Како да почнем, шта да говорим?
Какви ћу поздрав сеји носити?
Каквом ли сузом лице росити,
Те да ми речма веру поклони,
Да се на своју мајку ослони?...

Сулејман. Ђериме!

Ђерим (с прекрштеним рукама, ћути.)

Сулејман. Доле у граду
У тешком гвожђу лежи окован
Бунтовне раје млади један вођ,
То је јединац бабе несрећне,
Њему је води, да се нагледа
Те дрске главе, што је смишљала
Да против цара дигне десницу;
И докле онде она пробави,
На вратима се и ти налази...
Разумеш!...

21.

Ђерим (клања се, а после меће руку на чело). О, везиру!...

Сулејман. Шта жели Ђерим,
Верности тврде гвожђе каљено?

Ђерим (мало се исправи). Дервиш некакав
Од јутрос чека твоју дозволу.

Сулејман. Шта хоће дервиш?

Ђерим. Да му допустиш,
Да тврдог града види тамнице,
По тамницама робљу ђаурском
Суре да чита из алкорана,
Те да им силом речи истине
У тврдо срце крви погане
Улије веру свету, једину.

Сулејман. Па добро дошао,
И нек му прати свету намеру
Алаха самог помоћ вечита!

Ђерим. О, силан пашо!
Шарену кожу носе тигрови, —
А зашто не би и пуштахија
Хаџије каквог риту прљавау
За неко време дрско носио?...

Сулејман. Ти сумњаш,
Где сама сумња рађа грехове!
Са поштовањем, светом човеку
У граду моме дајем дозволу,
Све до бајрама ту да пробави,
Да сведок буде наше прославе... (Ђерим се
клања ћутећи).

22.

Још једну, бабо:
Последњи пут ћеш сина видети,
Ако за четир' дана не видим
Пасторку твоју у мом харему!...

Стана. Послужи л' срећа, пашо честити,
И два је дана доста времена... (Ђерим и
Стана клањају се скоро до земље и одлазе.)

Сулејман. И месец сјаји међу звездама,
Али пред жаром зоре румене
Болесни зраци тужно умиру...
[Ко ће у леприш свракин гледати,

Где ор'о снажним летом продире?
Ил' мирис тражит' смиља жалосног,
Где му ружица свежи цветови
Мибином својом груди задишу?]
Ја је до данас нисам видео,
Као што ноћу дугу не гледам;
Али по роси неба плаветног,
Чаробне боје када разлије,
Чудна ми жеља груди испуни:
Иш'о бих по њој нешто тражити,
Са њеном росом груди блажити,
Грлит' би иш'о сенку бојену.
У сјајном зраку сјајно спојену.

23.

ТРЕЋИ ЧИН

ПРВА СЦЕНА

Пред Главашевом колибом. Спасенија сама, затим Стана.

Спасенија. Тишина свуд...

Неки облачак, лепо одевен
[Сребрном ружом и с брилијантом,]
На танки крили тражи Дунаво;
А овде шумор младе горице
По души веје тако пријатно,
Да ми се често, младој, учини
К'о да смо браћа или сестрице,
[Те дивне горе млади лугови,
Или бар добри верни другови.
Па к'о да једну жељу хранимо,
Изгледамо га братски, заједно]
Кад иде, чујем, лисје шапуће,
А вес'о поток чисто скакуће:
Е, то је он!... (Застане.)
Ал' ко је оно,
Што се прикрада шумом змијиним,
Уклања оштро шибље пред собом,
А млада му се честа опире,
Као да чува од ње пропланак?

Чисто се плашим!... Ох, и страх ме је!
Станоје, где си?... Станоје! 24.

Стана (из шибља). Лакше, Спасо!... Душице!

Спасенија. Ох, њен глас!... И опет тако стран!
[Ко да се крадом грлу отима?
Прелама звуке, кида слогаове...]
Ох, шта ће опет, Боже милостив?

Стана (долази). Пст, ћерко, може нас чути ко!

Спасенија. А зашто не?
Ћерци је мајка дошла у госте.

Стана. А кад је ова кућа примила
Гостију часних дружбу веселу?
Та зар не видиш, ојађенице,
Да је и стазу коров покрио!
Ни трага овде нема човеку!
Тек папак негде што је уривен
Дивије козе, или кошуте.

Спасенија. Па тим је, мајко лепша горица.
Баш синоћ седим с мојим Станојем,
Месеца зраци чисто пливају
По плавој магли даљне пучине;
Ја мирно ћутим, ћути Станоје,
Чује се само, како закуца
О златне токе срце његово,
С његовим моје... Па се играју,
Као да једно другом шапуће;
„Што нас и деле ребра њихова?“
Дâ, тако, мајко! Ту сам видела,
Да срце свакад лепше говори,
Него што уме језик казати...
Ал' где сам стала?...

Стана (за себе). Ох, тешко мени!... То је несрећа
Где љубав влада, разум престаје;
Ту ће узалуд бити говори,
[И обећања, и ласкавости,
Све ће о њене груди прснути!]

Спасенија. Дâ, мајко!
И те сам ноћи вид'ла кошуте,
Читаво стадо редом путује,
Е, тамо доле, бистром потоку,
Да се од оне воде напију,
[Коју и Главаш троши Станоје.
Ала су лепе!... П'онда питоме...]
О, мајко, мајко, овде остани,
Код мог Станоја!

Стана. Код твог Станоја?

Спасенија. Код мужа мога, код мог Станоја!
Но што ме гледаш тако прекорно,
[К'о да сам нешто ружно чинила?
Што сам изрекла: „мога Станоја“?]
Па добро, мајко, зар се не сећаш,
Да сам у песми често певала:
„Мораво моја, моја планино!“
[Па „Друзи моји, лаки ветрови!“...]
Сад нећу више тако певати,
Воду, и ваздух, и све светове,
У Станоју сам нашла скупљене!
У мом Станоју!... Ала си страшна!

Стана. У твојем Станоју!... Код твог Станоја!
А што је главно, ти си прикрила
Код твог хајдука!... Код отмичара,
Што на друм царев дрско излази,
Напада старост, младост бешчисти
И туђу муку за се отима!...
Па ко је рек'о, да си његова?

Где ти је, ћерко, мајчин благослов?
[Ил' си у друштву пуштахијскоме
И на послушност зорно пљунула?...]

Спасенија. Ах, мајко, мајко, немој корети!

Стана. Ја ћу те клети, нећу корети! —
Мален је укор твојим гресима. —
Везиру сам те дала, злосрећна,
Србија да те зове госпођом!
Па и да будеш права госпођа!
Јест, душо моја, права госпођа!
А ти!...

Спасенија. Али ја, мајко, н' умем мислити,
Како се Турчин може љубити?
Та Турци су ми оца убили!
Твог мужа, мајко, седог Ђукића!...

Стана. То заборави;
То је у боју било жестоком.
Две су се војске онда крвиле,
Па ко је јачи... Такав је ред...

Спасенија. Слабији пада... Таки је ред!
Али још један постоји ред:
У мојој крви крв је очина;
Па зар та крв, што се некада
На турском ножу грозно пушила,
Та иста крв да скота љуби?...
О, мајко, мајко!

Стана. Слушај ме, ћерко!
Јест паша Турчин, и јест тиранин.
По густој крви срца његова
Отровне змије лижу језиком,
Откуда пламен страшне освете
Раздраженоме умљу говори:

„Само на гробу раје скрушене
Турски ће везир мира имати!”...
Ал' кад му поглед, страшћу занесен,
На румен падне лица невиног,
[Охрабрен, онде мало застане,
А после спушта мазне зенице
На танке свиле ткиво мекано,]
Па види веза златне кончиће,
Где, затегнути, чисто пуцају,
Једрину белу топло чувајућ', —
Онда је дете слабо, невино!
Крајичак мален твога прстића
Да га заведе морском пучином,
Као што крма води галију
Кроз хучне горе, силе безбожне.
Да, тако!...
Заишти злата, тражи богаства, —
Пред твоје ноге белом стопалом
Звечеће хрпе злата мамљиво,
Ако зажелиш бољу услугу,
Безброј ће јурит' робља гаравог,
Показујући своју готовост
Осмеха ропског белим зубима...
Јест, Спасо,
Све ће те онда вољно служити!

Спасенија. Па те гомиле
Хладнога злата да ме разгреју?
Да ме занесе сјајност његова,
Те сјајан рубин крви очеве
У лакомости да заборавим,
А црног робља хитра послуга
Из успомена да ми избрише,
Да сам и сама била ропкиња?...
О, мајко моја!

Стана. А зар сад ниси турска ропкиња?

Спасенија. Ког ове горе ваздух задахне,
Тај није роб!... Ено, погледај!
Далеко хучи плаво Дунаво,
А тамо, опет, модра Авала
Позлаћен венац тврдог темена
Показује ти с неким поносом...
Давна му старост није прљава,
Хајдуци су му образ чували, —
Оданде донде све је слободно!...
Ту стражу стоји Главаш Станоје!...

Стана. И Спасенија!

Спасенија (с поносом). Јест, и Спасенија!

Стана (у себи). Све је пропало,
[Што је искуство, братски здружено
Са годинама моје старости,
У нужди својој досад смислило;]
Још само једна проба остаје.
Па ако и то проба остане,
Онда... Ал' ваљда неће?... (Гласно.)
Спасенија!

Спасенија. Чујем те, мајко,
И свакад сам те вољно слушала!

Стана. То ми је познат разговор,
Пријања срцу, равно мелему,
[Раствара оне тешке грчеве,
Што су ми јадну душу стезали...]
Јест, слушала си лепо до сада,
Па хајд' и сада мајку послушај!

Спасенија. Сад још радије да те послушам,
Ал' само шта?

Стана. Да пођеш са мном!

Спасенија. Ја?... А куд?...

Стана. У харем пашин.
Онде да будеш светла царица,
[Да ти долазак или полазак
Камења драгог зрна голема,
Што ће ти дивне китит' хаљине,
Послушном робљу напред казују,]
Као што свету звезда Даница
Близину дана напред казује...

Спасенија. И то да чиним,
Ал' само Главаш кад би пристао.

Стана (у себи). Змија! (Гласно.)
Па мислиш, ваљда, неће пристати?...
Још дан два чекај, ћерко, видећеш!...

Спасенија. Досад му нисам била досадна,
[А после, мајко, жене смо, слабе!]
Па ако сутра каже: „Нећу те!”
Те ме из загрљаја милог отисне,
Прекосутра ће хладно Дунаво
Одбачен цветак чисте љубави
На плавим грудма даље носити.

Стана. Ал' кад би твоја мајка казала:
„Ако за четир' дана не хтеднеш,
На точку ће ти брат издахнути!”
Шта би чинила?

Спасенија. То никад неће!
Ја сам Главаша мога молила,
И он је тврду веру задао,
Да ће ми спасти брата љубљеног.

Стана. Ал' и Главаша чека смрт!

Спасенија (у себи). Проклета!

Стана. Данас ил' сутра... Читуља ових,
Што су на точку живот скончали,
Са његовим се пуним именом! (Из даљине се
чује ход.)
То неко иде?

Спасенија. То је Станоје!...

Стана. Обећај једно:
Кад вољно газиш своју будућност,
За коју сам се вечно бринула,
А ти бар немој њему казати,
Да сам код тебе била.

Спасенија. Нећу.

Стана. Тако ти, Спасо, оног времена,
У коме ниси знала милости
Ван крила мог!

Спасенија. Тако ми света! (Стана је пољуби, па се онда
брзо у честару прикрије, а после неколико тре-
нутака прислушкивања нестане је.) 25.

ДРУГА СЦЕНА

Станоје Главаш долази и Спасенија.

Спасенија. Само кад дође!... А мислила сам...

Главаш (ослањајући пушку на једно дрво). Шта чедо, шта?

Спасенија. Бог ће да зна!
А где ће човек све и памтити?
Ти си замишљен... А листак шушне,
Или у лугу прне тичица,
Па већ ти другу мис'о намеће;
И тако редом; дођу, одлазе

Као димови твога чибука...
Само кад орла гледам високо,
Где црном сенком крила храпава
По танком зраку плаве пучине
Кругове цепа снажни махови,
Онда на тебе мислим, Станоје...

Главаш (смеши се). А што баш онда?

Спасенија. Немој се томе ништа смејати!
Ја онда мислим: сад мој Станоје
Са виса неке модре чукаре
Под собом гледа... (Застане уплашено, па се
загледа у оближње шибље).

Главаш. Шта је, грлице? Што си застала?
Има ли кога ту, у чести тој?
[Лице ти бледо, дршћу уснице,
К'о да си неку авет видеала?...]

Спасенија. Ништа, Станоје!
У томе шибљу и нема ништ'!
Тек ми се часом тако учини
К'о да је змија главу издигла,
Па гледа амо; а то је био
Јаблана витог бео изданак
И више ништ'.

Главаш. И опет дршћеш?

Спасенија. Страшно се бојим једа змијина,
А и гадна је, Бог је убио!...
Саблазан права дивне природе!... (Види се,
како Стане нестаје из шибља.)
Па куд си иш'о?
Дед ми испричај дивље друмове,
Куда те храбро срце проводи,
Ох, како бих те радо следила!...

Главаш. Нису друмови,
Но гладног зверја тајни трагови,
Испресецани трњем глоговим,
За такe стазе, моја грлице,
Женске су ноге меке сувише!

Спасенија. И ја бих, опет, ишла за тобом!
[Уклањала бих трње бодљиво,
Да ти не пара чошну доламу,
Ил' да ти не би њина иглица
Јуначке руке браздом грдила...]
А кад би Турци, крвожедници,
Са царског друма бесно шенули,
Да мирна села, даљне колибе,
[Са разоравајућим пламеном]
У зверској својој жеђи походе,
Да се код тебе нађем...

Главаш. Па шта би онде, ти?

Спасенија. Ја не знам, шта.
Ја боја никад нисам видела,
И опет ми се тако учини,
Кад ме самоће дуги часови
На лаки крили маште варљиве
У љуту борбу лажно преносе,
К'о да се борим с тобом Станоје:
Засукан рукав танке кошуље
Далеко лети око рамена,
А ја по нагој руци весело
Млазове гледам крви њихове,
Па, раздражена дивљим пламеном,
Раскошно делим смртни ударац:
Овај за душу седом војводи,
[Нека по паклу турске утробе
Последњу капљу гаси отрова!...]
Овај за брата... (Почивка.)
Станоје!...

Главаш. Знам, шта ћеш!... За брата твог?
Добро!... Знаћемо скоро, шта је с њим!
Још, можда, данас, за неки час,
Чим Исак дође са извештајем...
А већ два дана, како борави,
Да позна редом влажне тамнице,
У којима нам присни страдају.
А мора после и уходити,
Шта Турци мисле.

Спасенија. Шта мисле?

А шта су до сад Турци мислили?
[Као што једну књигу имају,
У коју им је мудрост столетну
Са грубим пером Пророк писао,
Тако и једну мис'о негују:]
Убијај! Пали! Туђе разграби!
Е, то су мисли сваког Турчина!
Кад авдес узме раном зорицом,
О томе мисли!... Кад вече дође,
И мухамедовац ноге савије
Метанијама према истоку,
Опет то мисли!... И вечно то!...
[Са њоме Турчин на свет излази,
С њоме одлази!...]

Главаш. Таки су Турци, добро их знаш,
На оцу си их седом познала,
На дому своје и домовини,
Којој не оста стопе једине,
Да јој насиља тврда копита
Није на лице часне старости
С варварства свога печат ставила,
Младост је сама себе мрзела:
Шта ће ми лицу румен весела?
Шта ли белина снега невиног,
Кад сила иде, руком прљавом

Да неваљалства блато болесно
На образ баци дивној чедности?...
[Старост је, опет, сувим рукама
Чупала знаке своје мудрости —
Темена старог меку седину, —
Да лаког ветра ђуди несташне,
Кад јој на точку, ил' на вешали,
Столећа тужног главу опазе,
Не мрсе зраком седе зулове
За грешан подруг турским женама!... (Гледа
у Спасенију.)

О, Спасо моја, капљо росице,
Што си из свете крви постала,
Којом се некад Левач пушио,
Да тврди ланац ропства прекине,
Те си на моје токе канула,
Да горском сину будеш невеста!
Невесто моја!... Спасо, грлице!
Да твоје око нема светлости,
Са мном би вечно поноћ владала!
У тој би ноћи дуго слушао
Потмули јаук робља гаженог,
Глед'о бих оне масне бујице,
Што усиреним својим валима
Кроз поноћ српске главе ваљају...

(Он је страсно љуби.)

Ох, ближе, Спасо!... За тренут само
Да мирис лепог цвета осетим,
Да се задахнем са милинама,
Које синове света слободног
Слободном својом душом задишу!...
Па онда даље!... Бура вечита
Бродара прати мутном пучином...
Таки је живот твога Станоја,
Докле му старост плећа челична
Не сломи терет борбе свагдање,

Ил' дуге пушке врело олово
Кроз густу маглу твоје машини
Разнесе срце грудма мореним. (Исак
долази.)

Исаче, брате!
Мој добар друже, добро дошао!
Па како тамо по тиранији?...

Исак. Робови ђуте,
А тврди камен нема поздрава.

Главаш. Јеси ли редом све обишао?

Исак. Све!
Кроз пукоти сам зида дебелог,
Где кључа нисам мог'о добити,
Гледао њине бледе образе,
На којима је страшна очаја
Дубоке бразде урезивала;
А нагот тела јадне ритице,
Иструхле давно, у закрпама,
Сисаху влагу мрачне тамнице,
Да нездрав трулеж мемле баздљиве
На болно тело лакше преносе.

Спасенија. Сироти!
А брата мога јеси л' видео?

Исак. О, дивна жено!
Да кажем: „Нисам”, ја бих лагао;
А: „Видео сам”... О, госпо, госпо!
Благо онима, који не виде!...

Спасенија. Вид'о си, дакле, својим очима
Упале очи роба несрећног?
Па немој штедет' срце сестрино,
Опиши верно муке његове,

Да и Станоје живо осети
Болова мојих слику жалосну!

Исак. Место прозора, уске мазгале
Показаше ми роба скрушеног;
У томрукама ноге скљештене,
А суве руке беше скрстио
На тврде кости свога колена;
Глава клонула... Тек кад ме виде,
Уморно диже мутне зенице,
После их спусти... али плашљиво,
К'о да се бича боји нечијег,

Спасенија. [Што отровани шибџа крајеви
По танкој крви робља несрећног,
Докле безумље тешку копрену
На чула баци жртве клонуле...]

Главаш. А јеси л' негде видео
Часнога оца, седог Пајсија?...

Исак. Видео,
Али не више међу живима!
[На бедему се лаки ветрови
Са седом брадом тихо играју,
Као да мисле махом студеним
Седога старца опет будити...
Понеку чавку видиш гараву,
Где густом маглом гракће храпаво
И мудро куша очи упале:
„Мртав је, мртав!“ трулеж казује,
Што и свечева моћи немоћне
Са нечистотом пуни смрдљивом...]

Главаш. А Ђенадије?

Исак. Потурчио се,
И Проданова лепа снајица

То исто с њиме јуче учини!
Она ми рече, да не дангубим,
Него што брже да их избављам,
А кључеве ће сама спремити...

Главаш. Изневериће,
Кад је и Христу своме невера!

Исак. Неће!

Главаш. Добро, Исаче; ти кад верујеш,
А ти се с Вуком данас преруши,
[Какав ћеш облик на се ставити?
Према потреби гледај удеси!
К'о дервиш, хоџа?... Ил' ако мислиш
Просијак да ће боље пристати,
Ти торбу о врат, штаку под паз'о,]
Па путуј, брале!... Само похитај!
Знаш, да је Радак доле на скели,
Да за Продана спрема прелазак,
Па зато хитно свршуј посао!
Ако је можно, још друге ноћи;
Сваки час може Хаџија доћи...

Спасенија. Брата ми пази.
Не дај крвнику да га обрани,
Ако до лома дође с тирани... (Сви одлазе.) 27.

ТРЕЋА СЦЕНА

На дунавској обали. Јања скелеџија. Порфирије и Радак.

Радак. Јесте, од њега.
И он те главом лепо поздравља,
Да га са једним чамцем дочекаш.

Могу нам гости доћи однекуд,
Па, бо'ме, гледај да је спремљено!...

Јања (у себи). Ово је горак хлеб!... Проклет залогај,
[Што га на дану човек данашњем
Са знојем лица свог зарађује!...]
Муселим једно, хајдуци друго!
Муселим виче: „Ана и сана!
Ако и један овуд пребегне,
Са својом плаћаш главу његову!”
А Станоје ме лепо поздравља,
А тај ће лепи поздрав значити:
„Са ножем ћу те свега исећи,
Ако ти чамац спреман не буде,
Да ове мразне ноћи превозиш, —
Дању се крију као кртице, —
Убијце, можда, и бунтовнике,
Што и на самог цара устају!”
Па куд ћу ја?... (Гласно.)
Де, што да чиним?
У вароши се скела оправља,
Један је чамац сасвим потопљен,
Ено, Радаче, сам се увери:
Из воде кљун му једва назиреш;
А други пукнут до половине,
Три дана чека, да се справи.
Бар да сам знао!

Радак. Бар да си знао?... К'о да не видиш,
Да Турци дижу хајку пустошну
Против живота сваког Србина
И да их гоне као зверове
По планинама земље несрећне?
И ти се вајкаш: да знао ниси?
Бре, чамац амо, куго погана,
Док нисам ножа бритком оштрицом
Од твоје главе тикву дубао.

[И, запушив јој шупље продоре
Са меком кожом твоје мешине,
За пливање је лако спремио,]
Те ћу је тако, као играчку,
Привезат' за пас старом Хаџији:
„Сад пливај, Хаџо, хладним Дунавом,
Код ове справе нећеш тонути!...”

Јања. О, тешко мени!
О, смилуј ми се, Раде, несрећном!

Радак. Ја чамац хоћу!
Главу ил' чамац!... Или обоје!

Јања. Ал' је утопљен!... Други је пукнут,
Оправку чека већ трећи дан.

Радак. Онај из воде лепо извади,
Те га исполцем чисто испљускај!

Јања. Ал' је утопљен!
Сасвим утопљен!... На дну Дунава!
И песак га је већ заронио!...
Ако си икад Богу веров'о,
Веруј ми, Раде, да је утопљен! (Клекне пред
њиме.)

Радак. Не бенави се, бено матора,
Већ чамац дај!...

Јања. Ал' је утопљен!... Сасвим зароњен!
Од њег' ни ђаво нема помоћи!

Радак. К'о да вас не знам ја!
Ту чивитарску, кајишарску крв!
Кол'ко да нађеш згодан изговор,
Сву драгу ноћ си коњски радио,
Да сопствен чамац водом напуниш,
„Па, ето, вид'те!... Нема чамца!

А ја бих драге воље возио!..."
Е, хе, та знам те ја!

Јања (у себи). Ко му је то опет потказао?
[А одиста сам, 'нако уплашен,
До мрке ноћи јуче радио,
Да га без штете како утопим.
А сад?... (Гласно.)]
Смилуј се, Раде!
Даске су, видиш, саме иструхле;
А онај пукнут, што је напољу,
Њега су зимус санте разбиле,
А њим сам ваше људе возио, —
Па јесам ли ја крив?

Радак. На пос'о, кажем!... Тражи исполац!
Испљускај чамац!... Песак напоље!... (Маша
се за нож.)
Сваки је тренут данас година.
На пос'о брже, лена лопужо! (Витла голим
ножом по ваздуху.)

Јања. Сад... сад... сад!
Само да зовнем момка у помоћ.
Порфирије, хе, еј!... Сад, Раде, сад!
Та склони ножа бритку оштрицу,
Да лакше дахнем!... Порфирије, хе, еј!...
Сад Раде сад!...

Радак. Тако те хоћу, стара чивијо! (Тура нож у
корице.)

Јања. Боље да се и нисам родио,
Нег' ова мука!... Ено и момка!
Сад Раде сад! (Порфирије долази.)

Порфирије.
А што се дереш толико, хе?

Јања. Вуци из воде чамац напоље!
Исполци где су, да га очистиш?
На пос'о, брже!... Сад, Раде, сад!

Порфирије.
А лепо сам те световао: не топи чамца,
чича-Јанићије, две ћемо муке мучити: јер
ћемо га сутра и опет извучити!... Аја!... И
све баш да мора онако бит', као што ти
заповедаш!... Као да си ти најпаметнији! И
као да се нико неће твоме марифетлуку до-
сетит'!... Е, лепо!... Синоћ смо га и које-
како утопили, ал' де, како ћеш га вечерас
извући?... Па влажан чамац!... Мрка ноћ!...
Хладан ветар!... Па онда још: „Веслај, Пор-
фирије!..." „На крму, чича-Јанићије!..." Да,
да!...

Јања. Хајд', хајд', хајд'!... Сад, Раде, сад!... (Јања
и Порфирије одлазе.) 28.

ЧЕТВРТА СЦЕНА

Радак сам на истоме месту, а доле на обали чује се, како
Јања и Порфирије испљускују чамац... Скеледија од времена на
време виче: „Брже!..." „Вуци!..." „Приони боље!..." А једнако
додаје: „Сад, Раде, сад!..." Радак ложи ватру.

Радак. Смркло се већ,
И студен ветар тамо с планине
Подмукло хуји, к'о харамија
Што се прикрада двору нечијем,
Застајкујући дахом дивижим,
Призива тајно таму поноћну

И чека тренут свога напада...
Али и груди реке студене
У јарости се својој надимљу,
Осећајући борбу страхотну,
Што ће са хуком ветра студеног
Још ове кобне ноћи водити...

Јања (иза бине на обали). Конопац хватај!... Вуци,
дртино!
Шта чекаш? Ради!... Сад, Раде, сад!

Порфирије (иза бине). Шта вичеш тако, као да си
помахнитао?... А тако ми светога Алимпија,
ти си свему баш главом крив!...

Јања (иза бине). Тај влажан песак грњи лопатом!
Бацај конопац!... Сад, Раде, сад!

Радак. Лопови једни!
Виш', како раде, кад је на силу,
Кад ханџар сева више темена,
[Животу претећ', цепа ветрове;
Е, онда свега можеш добити!... (Виче)]
Скелеџија жури се!... Време пролази!

Јања. Сад, Раде, сад!
Још мало нагни!... Тако!... Загази,
[Те боље опри, не би л' дотер'о
Ту другу полу ближе обали!]
Напоље песак!... Сад, Раде, сад!...

Радак (меће дрва на ватру.) Све већма дува, небо
се тушти
К'о бледо чело краља љутитог,
Коме је земља мирна вечито,
Ал' поданици све бунтовници,
Што с дрском жељом иду престолу,
О некаквоме праву сањајућ',

[Чизмама газе ткиво дебело,
Испреплетано златном основом,
Што се по двора трему пространом
Раскошно шири, широм простире!...]
„Неблагодарни!“... Грми с престола,
Баш као неба тешке сводове
Кад дивљом снагом вихар задрма:
„С пољана мојих плодом пшеничним
Сељачке крви пород прљави
До изобиља гладни храните!...
А белог стада мирни чопори
По ливадама мојим пландују,
Да своје руно вама поклоните!...
Није ли доста... о, бунтовници?
Бунтовне крви гадан породе,
Шта хоћеш више?...“ И војска јури,
Као освета гнева краљева,
По јадној земљи пустош простире,
До просијачког штапа доводи
Несрећну децу целог народа...

Јања (иза бине). Извуци коноп!
Сад га за оно дрво окачи,
Како га не би ветар предао
Валима мутним бесног Дунава!...
Ала је страшна ноћ!... Сад, Раде, сад!...
Опреми весла!... Даске намештај,
Како ће људи згодно седети,
Ха, тако!... Сад смо готови!... 29.

Порфирије (излазећи на видело, а заа њим иде Јања).
Готови, ја!... Али не ти, моја ће грбина пам-
тити, како смо једанпут чамац песком пу-
нили, да се утопи, па после како су хајдуци
дошли, па како смо га вадили... Ала, чича-
Јанићије, неће ли те ђаво натентати, да ми
још једанпут заповедиш: „Дела, момче, да

утопимо чамац!" А тако се не звао именованом светога Порфирија, ако те уочи саме месопусне недеље не бацам у мутно Дунаво, па нека онде раци твојим поганим месом покладају!...

Јања. 'Ма, ћути, бедо!...
Што си се, врага, тако напсио?...

Порфирије. „Ћути!"... Како да ћутим, бре? (Долазе обојица близу ватре).

Радак. Сад се огрејте,
Исуш'те мало мокре хаљине,
Ноћас ће бити посла озбиља!
[Биће потегни, вуци, настави,
Са једним брегом други састави!]

Јања. О, тешко мени!... Па каква црна ноћ!

Радак. А ти, момче,
Би л' мало цујке сркн'о, уморен?

Порфирије. Да ти је на здравље!... А баш би после оваких мука лепо пристајала!... Е, да ми се откуда истекар родити! А волео бих ма у којој цркви на ватру звонити, него у овога звекана служити!...

Радак (пружа му пљоску). Напиј се, момче,
Добро ће бити после умора.

Порфирије (прима пљоску, крсти се и пије). Охо, хо!...
Е, баш је ваљана! А волим ти једанпут сркнут' ове шумадинке, но три дни цевчити браничевичку шому!

Радак. И ти си, ваљда, из Шумадије?

Порфирије (обзире се плашљиво). А ну!... Него учиних неку штету бегу из Вучковице, те једва главу

изнесох!... Само ћут', да не опази овај погани Цинцарин, што ли је... Те се сад врзем око Дунава, кад узморам... знаш!... Пст, неко као да долази!...

Вук (иза бине виче). Овамоте! Хеј!... Овамо се види ватра! Бих се заклео, да су наши!

Радак. То је Вук. (Виче.)
Овамо Вуче!... Амо слободно,
На невољи те чека побратим,
[Са живом жељом да те угледа.]
Овамо, Вуче, хеј!... Иди, Порфирије,
Што можеш више, дрва товари,
Нек лиже пламен горе у небо,
Да ми се браће сито нагледат'!

Порфирије. Сад ћу ја са дрвима!... Док тренеш!...

Јања (гледа на ону страну, откуда се чуо глас, па говори у себи). Но, красна браћа!
Ниједан нема лица честитог,
Сами хајдуци и упорници!
Чисто им руке гледам храпаве,
Како се пуше крвљу скорашњом! (Вук напред улази).
Ала су страшни, Боже милостив! 30.

ПЕТА СЦЕНА

На истом месту. Вук напред, а за њим Исак, Ђенадије, Стојан, Ана и Бошко долазе. Пређашњи.

Радак. Добро ми дош'о, Вуче, брате мој!

Вук. Боље нашао!

- Радак.** И ти, Исаче, с браћом честитом,
Са бегунцима добро дошао!
- Исак.** Добро, богами!
А трунић наде једва остаде,
Да ћу те икад више видети.
- Јања** (у себи). Десет вампира да вас гледају, —
[Нека им на част очи испадну!]
Ја само да вас нисам видео!...
- Вук.** Два, три ли сата беше по поноћи; киша и
мрак, само што муње светлуцају... Већ нам
стражари и капију отворише, а баба искрсну,
Бог је убио!... „Хајдуци!“ викну, а глас јој
по ноћи крешти као у буљине...
- Исак.** То, канда, беше мајка Бошкова?...
- Бошко.** Она, несрећна!... Није слутила,
Да ће за љубав ослобођења
Избављенога сина издати!
- Вук.** Несрећница!... А могли су нас Турци све
као и репу посећи!
- Исак.** У целом граду лом се начини:
„Баур! Баур!... У граду ђаур, бре!...”
На све се стране грозно викало;
И сто машала часом плануше,
Узбунио се низам, понда Ерлија,
Трче по граду као махнити;
А нико не зна, куда одосмо!
- Вук.** Све док им ми не проказасмо трага: на по-
следњој стражи хтедохе опалити, те кад се
видех на невољи, ја потегох... Те Бог да
прости моју крцалијку!...

- Исак.** Ту се сад страшна диже ломљава:
Буљуци лете с голи ножеви,
А околина града несрећног
Као да гори сва у пламену,
Иглу да видиш на тој светлости.
- Радак.** Ту, бог’ме, беше мука одиста!
- Исак.** Те каква, Раде!
- Вук.** Док се луга не докопасмо!... А, вере ми, и
ту нас гонише све до мокролушких бару-
штина... А после престаше... Тек око Гроцке
угледасмо два-три Турчина... (Порфирије
долази и доноси читаво бремене дрва).
- Порфирије.** Да л’ да их сложим доле на ватру?
- Радак.** А ну?... Да шта?...
- Порфирије.** Вељу, угледаће ватру?
- Радак.** Ко?
- Порфирије.** Па Турци!... Рекао бих, ушли су у траг,
чисто је гора од њих оживела!... Све хуји.
- Радак.** Ветар је, веруј!
Све већма хуји, гору љуљајућ’,
Спушта се доле на дно Дунава,
Те песком мути страшне валове,
Што се у бесу своме распињу,
О тврдо стење теме лупајућ’.
- Порфирије.** Дабогда, Раде, ал’ ми се све чини Турци
су!... Но да утулимо ватру?
- Радак.** Чекај још! (Из далека се чује пушка. Јања се
узврполио и гледа да се од ватре уклони.)
- Порфирије** (Радаку на уши). Пази на старца!... Њин је...

Радак (Јањи). Ту ти је смрт!
Корак да ниси један макао!

Јања. О, Боже мој! (У себи.)
Три су се смрти грозно сложиле:
Једно су Турци, хајдуци друго,
А десет лета чека Дунаво,
Да ми са ветром страшну кончину
Обали немој хучно открије... (Главаш са Хаџи-
Проданом долази.) 31.

Главаш. Е, добро кад сте ту!
А већ сам о злу неком мислио
И слутио сам какву несрећу.
Ал', хвала Богу!... Је л' спреман чамац?...

Радак. Спремно је све.

Главаш (гледа по гомили бегунаца). А, Ђенадије!... Оче!

Ђенадије. Главашу храбри,
За крв сам своју прод'о благослов!
Ал' благосиљат' ако узмогне
Све, што ме јоште чини човеком:
Мишице снага, разум, и душа,
И срца мога поштен умишљај,
Све нек је с тобом... И Бог са сином,
Ког сам за живот срамно продао!...

Главаш. Ано, дете,
Ено те гледа девер старији! (Ана љуби Хаџију
у руку, а он њу у теме.)
Но, Бошко,
Сад сеја неће више кукати!
Ако тек везир сузу не пусти,
Јер си му много био у вољи?... (Из далека се
чује и друга пушка.) 32.
То је већ друга!... Чусте ли прву, ви?

Радак. Чусмо је сви!

Главаш. Па шта чекате?
Радаче, с Вуком брже за њима!
За леђа зађ'те псима поганим,
А после вашег трећег пламена
Ја ћу с Проданом од'уд напасти;
Па нека их је равно стотина,
У мрак ће прнут' слепи мишеви...
(Вук и Радак одлазе.)
О, тужна земљо, пуна чемера!
Безглавно робље, јадан народе!
Тако се вуци гором вијају,
Као што Турци српске синове,
По гудурама мрачним лутајућ',
У неситоме траже беснилу,
Да турској ћуди лепо угоде:
На точку ломећ' младе удове.
[Слушају деца аваз самртни,
Па се мукама смеју, весели;]
А седе главе ногом гурају,
Или на оштар колац натичу,
За грозан пример јадном народу!

Хаџија. Грозно, Станоје!...
Па још кад чујеш увом сопственим
Мудраца наших тајне зборове,
Што кришом воде по манастири,
Метанишући пред иконама
Унакаженом руком невештом:
„Јест, бунтовник јел!“... Веле пакосно,
За сваког оног, што се десницом
Гараве пушке смело машио;
„Бунтовник грозан!“... А зашто?... Ево!
Осмелио се човек згазити
На тежак колут ланца рђавог.
„Гвожђе ме тишти!“... То што је рек'о,

Заслужио је давно вешала!
„Синцир ме мори! Груди прснуше!
Ил' скидај с врата ђердан гвоздени,
[Ил' цркох, човек, мучећ' болове,]
Или ћу гвожђа тврду карику
О глатко чело лупат' тирана,
Све док ми срцу лакше не буде!"...
То, што је, можда, само мислио,
Ил' се излан'о пред шпијунима: —
„Заслужио је давно вешала!" (Из далека се
чује пушкарање.)

Ха, тако, момци! Тако, делије,
Што има крви, нек' се пролије,
Што има зала, нек' се покоси,
А гавран месо нека односи!... (Потпрашује
пушку. Пушкарање траје.)

Главаш. Хајде, Хаџијо!
Ти, побратиме бољег времена.
А носиоче новог бремена,
Што ти столећа нарав сурова
На мушка леђа грозно товари,
Не питајући старе године,
Хоће ли века терет страхотан
Поломит' кости снаге старачке...

Хаџија. Хајд' напред само!
Оваки часи груди надимљу,
А крв ће њина терет лакшати,
Што ми на теме баца судбина! (Главаш с
Хаџијом одлази. Чује се споља поновљено
пушкарање.) 33.

Бенадије. О, Боже силан!
[Милостив творче свију народа!
Невидан штите робља несрећног!
Императоре свију светова,

Што из недара зрачне одежде
Громова вадиш правде вечите,
Те њима рушиш тврде палате,
У којима се роје грехови
Из гадних рана бесомучника,
Тирана бесних!...] Боже једини!
Од отпадника вере Христове
Ако си икад прим'о молитву,
То прими сада!... Од бедног робља
Најбеднији те моли, Госпоре,
Скрушеним срцем груди немоћних,
Победу даруј!... Не нама, оче!
Но сјајна рука правде вечите
Нека понесе венац победе! (Вук долази сасвим
поремећен, цев од пушке у рукама, кундак на
више, вес запао, гуњче раздрљено итд.).

Вук.

Амин, попе!... Ал' сад се жур'те, да што
брже до чамца доспете, може и друга по-
тера доћи... то нико не зна, а, богме, ту
ти не поможе молитва!... Хајд', хајд', хајд'!...
Чамац вас чека, хајд'!... Попо, снаша-Ано,
Бошко, хајд' хајд', хајд'! (Сви одлазе.) 34.

ЧЕТВРТИ ЧИН

ПРВА СЦЕНА

Пашино претсобље. Неколико Турака, затим Стана.

Први Турчин.

Ал' је и била ноћ!

Други Турчин.

Тако ми браде Пророкове, овако нијесам доживио!... [Баш као она кара-боја, којом наша ханума прогрушане витице бојадише.]

Трећи Турчин.

Па онај вјетар! Човјек би рекао: [да се дебели бедеми на граду урвају... Земља дрми, а укрстиле муње, вељу,] кихамету доба долази! Па још кад она шехитан-баба закрешта: „Хајдуци!...” Е, мислио сам све ће нас паша посјећи.

Други Турчин.

[Наљутио се, а очи му као жива ватра сијевају.] Срећа наша, те се, [приклијештено у томруцима,] нађе још по ђешто ђаурскога

робља, те да њине главе не исјече, листом би наше падале, дина ми.

Трећи Турчин.

Би, Суљо! И данас би се о твоју лубању градске керуше отимале.

Други Турчин.

А и у твоје зираве очи давно се гавран загледао!... Ну без шале! А жао ми је онога крштенога пса, те не шће вјером промијенит', но јогунасто издахну на вељим мукама!... Јунак бјеше, дина ми!... [Ја ножем замахујем, а он свога Христа призива!...]

Трећи Турчин.

Па какве помоћи и од вјере и од јунаштва?... Да је шћеде овом нашом замијенит', први да дође у везира!... А овако, ено, ђе га гладни хртови облијећу!...

Први Турчин.

[Бива, све је тако, као што рекосте;] 'ма никако ми у памет не иђе, како да се, код нас оволикијех, оно несрећно робље провуче!... [Ко их проведе? Ко ли им кључеве издаде?...] Брука, вјере ми!

Трећи Турчин.

Брука, Хусо, 'ма чудо ни од куда!... Дође дервиш, — вели, да је главом од Меке дошао, — ту се два-три дни по граду вукао, читајући, санћим, из алкорана некаке молитве, не би ли се, белћи, Власи превјерили... Док јуче са зором штуче некуда, а око ићиндије ево га опет у град са некаквим Мехме-

дом из Арнаутлука!... Ђерим гледа, па тек
врти главом...

Први Турчин.

Ти како судиш, то бјеху прерушени хајдуци?
А тако ми и Осман казује, да је баш главом
Станоје доходио...

Трећи Турчин.

А дакако!...

Први Турчин.

Е, зла поганика!...

Други Турчин.

Још нешто има. Веле, да је некакову цуру
баш самоме везиру отео. Ал' о томе други
пут!... Каква је, Хусо, она баба, што се око
врата шуња?... Да је ноћу видим, бих од
ње у свијет бјежао!

Први Турчин

(гледа кроз прозор). Та то је она ноћашња
вјештица, те нам издаде хајдуке... Баш ни-
која друга, до она!...

Други Турчин.

Ено је, где долази!

35.

ДРУГА СЦЕНА

Пређашњи. Стана долази.

Стана.

Помози Бог, људи честити,
Што царског пашу верно служите!
А је ли дома паша Сулејман,

Злочине раје отац милостив?
И је ли здрављем доста угодно?

Трећи Турчин.

Угодно је, бабо, и здраво је, само што је
ноћас ружан сан уснио: као да му је керуша
два зуба избила...

Други Турчин.

Па сад нема ко, да му сан протумачи.

Трећи Турчин.

Већ ако ти не хтједнеш?

Стана.

У сану псето значи злотвора.

Први Турчин.

'Ма, бабо, Алија не рече за псето, него за
пашину керушу.

Стана

(у себи). Обесни момци, па се ругају,
А ја им шегу морам трпети,
[Само до кваке врата његових
Да ме проведе лепа ласкавост... (Гласно.)]
Па, децо, псето к'о и керуша,
Са лајања су зубе губили!
А то ће рећи: да су каури
На турску правду негде ланули.
И зато...

Трећи Турчин.

Бе, аферим, бабо!

Стана.

Зато им треба зубе вадити.
А ако до сад нису вађени,
Треба им сместа главу одсећи,
Да више не лају!...

Први Турчин.

Машалах, бабо! Баш ни они Хафис, што је у Стамболу књигу учио, не би љепше тумачит' умио.

Трећи Турчин.

Да ми је ђеда жив, а ти да си педесет година млађа, бих те за њега просио, само да му разјасниш санове. [Он је за једну ноћ толико снијевао, да му свих седам влашкијех пророка за седам година не би протумачили санове!...] Но, бабо, реци душе ти, која је голема невоља, што те до честитог паше доводи?...

Стана. Невоља дете, невоља!

Трећи Турчин.

(шапуће осталим Турцима). Ако ћеш смијеха, повлађуј ми само, да видиш, што ћу од бабе чинити!... [Пази, Суљо!...] (Гласно.) Невоља, бабо!... Ма каква је? [Јер ако мислиш до паше доћ', ја му морам све по реду јавити...] Да те није старац напустио?...

Други Турчин.

Или си се, овако стара, у другог некоег загледала?... [Можда у комшију?]

Стана. Смејте се, децо!... Мене прођоше Смехова лепих дани весели;
Сад плачем само.

Први Турчин.

За киме, бако?

Стана. И то да кажем!
За сином својим тужим, несрећна;

За њега једног тврде прагове
Пашина двора чепам страшљиво,
Уклањајући просту хаљину,
Да ми крајичак какве закрпе
Не дирне, како, мермер углађен!
О, децо, па и вас молим! (Клања се пред
Турцима скоро до земље.)

'Вако вас молим, к'о што приличи
Поносној деци вере једине,
Помоз'те данас мојој невољи!

Трећи Турчин.

Опет невољи!... [Па, бако, кажи, каква је голема невоља, што је уза сваку споминеш?... Да и ја могнем везиру казати...]

Стана. Јединац ми је овде доведен...

Први Турчин.

Баш од своје воље слабо ко у град доходи...

Стана. Па ту је бачен на дно тамнице...

Трећи Турчин

(за себе). И не зна матора вјештица, да је и он ове ноћи с хајдучима умакао!... [Тим више смијеха и шале! Пази, Усо!...] (Гласно.)
Па бако, бјеше ли млад?...

Стана. Младић је још. (Брише сузе.)
Узорит младић, дичан, угледан!
Око му црно к'о у сокола,
А дуга коса, све до рамена,
Загасит присен даје образу,
[Те му се лице сија снежином,
Баш као лабуд када путује,
Са белим крилом облак цепајућ;]

Па онда вес'о, добар, угодан...
Хеј, да ми га је дома видети!...

Трећи Турчин.

А како ти се звао?... [Јер и то морам чести-
том везиру јавити. А можда га и ја позна-
јем, те бих ти умрио нешто о њему причати!...]

Стана.

Боље да оста вечно некрштен!
Ал шта ћеш? Кум, пијан, можда,
У пићу му је име наден'о,
И сад га Бошком зове Крушевац...
А лепше би му уву годило
Да му је турско име пришио,
Па макар Хасан!...

Први Турчин.

Љепше, вјере ми!...

Трећи Турчин

(гледа најпре кроз прозор, а после се окрене
баби). А би ли, бабо, што 'но кажу, и мртва
сина могла познати?

Стана.

Куку! Зар мртва?... (гледа уплахилено у Салију.)
Човек си, видим,
Али у твојој црној зеници
К'о да се живи ђаво згрчио,
[Те онде дува мехом пакленим,
Да муње спреми грозне поруге,
Што ће се мојој бољи смејати,
Кад сина видим.] Где ми је син?
О, каж'те, људи, јадној матери!...

Трећи Турчин.

Наслони се, бако, мало на прозор, па одунда
гледај горе, тамо Стамбол капији!

Стана

(уздахне, а после се, дршћући, приближује прозору).
О, грозно!

Први Турчин.

Ја је, сироту, не бих могао тако мучити.

Други Турчин.

Ја бих је волео убити... Гле, како је пре-
блиједила, рекао бих, сад ће издахнути.

Трећи Турчин.

Ћути, Суљо!... Но, бабо, шта си видела?...

Стана.

Што никад нисам желела, —
Тврди је бедем венцем окићен...
[Светови ови кад би згрешили,
Са смелом руком кад би дрзнули
Потрести престо Бога јединог,
Па кад би Творац гневом плануо,
Шиљући јато звезда репатих,
Да азур плави свода небеског
Унакрс рију, руше стубове,
На којима се држе планете,
Што биљем својим хране човека, —
По урвинама света срушеног
'Ваке би венце Господ метао...]
То је страха!...

Први Турчин.

Сирота жена!

Трећи Турчин.

Још није видела!... Бабо, сад гледај доле,
налијево, још мало ниже Стамбол капије;
онђе на ћошку... (Стана гледа наново.)
Видиш ли сад?...

Стана. Он је!... О, да сам ја!... (Дршће и хоће да падне у несвест. Турци се смеју.)

Први Турчин.

Јаваш, бабо, јаваш!... Шала је...

Стана (долази к себи, виче тробавајући). Сина! Сина!...
Ох, сина мога дај!

Трећи Турчин.

(уплашено). Ђут', бабо!... Сад ће ти доћи син!... Ено га, иде! Ђут', чуће везир!...

Стана. Нек' чује везир!... Нека оглуви
Од гласа мога страшне кукњаве;
Сина ми дајте, Турци свирепи,
Сина, о, сина мог!...

Трећи Турчин.

Ђут'!... Угушићу те!...

Стана.

Угушио си
Онде на земљи тврдог бедема!
Шупљике суве старог насипа
Исисале су жеђу лакомом
Прсију мојих душу живосну...

Први Турчин.

Ето нам шале... Иде!...

36.

ТРЕЋА СЦЕНА

(Везир Сулејман долази. Турци се уклањају у страну.)

Сулејман. Шта је то?
Каква је хука по мом конаку?
Где се и мува зуком страшљивим

Тек једва чује... ту сад робови
Шенлуком свога безобразлука
Везира буде из рахатлука!

Трећи Турчин

(збуњено). Ев', ова жена дође, те направи
читава бруку... А, вјере ми, махнита је!...

Други Турчин.

Луда је, честити пашо, те од нас тражи
јединца свог.

Сулејман (види Стану).

Дошла си зар?... А шта ћеш ту? (У себи.)
Син јој је јоште ноћас умак'о,
Па ко је, врага, држи овде још? (Гласно.)
Махнита је!... Одлаз'те, сви,
Да јој намеру боље искушам. (Турци одлазе.)

Стана.

Сина ми дај!
О, силан пашо, моћи врапчије,
Што тврдим кљуном краде усеве,
Бирајућ' зрна класју богатом, —
Али у стању није створити
Ни љуску једну граха дивижег,
[То ли украсит' њиву плодови,
Што језгра свога храном питомом
Султана леног трошан желудац
И просијака гладне утробе
Једнаком бригом вечно негују!...]
Дете ми враћај, вуче грабљиви!
Ти си га закл'о оштрим зубима!
Или порицат' мислиш истину?
Та, ено, пена крви његове
По уст'ма ти се лепи поганим!

Сулејман. У памет, бабо!
Или се смејеш власти пашиној?

На чекрк љу те бацит', матору,
Па нека палац точка гвозденог
Осушена ти ребра премеће
Све донде, док се може слушати
Крцкање тупо тврде коштури,
Да силу познаш слуге царева!...

Стана.

Ха, ха, ха!...
И то ће бити сила врапчија!
Разорит' само... Али створити?...
Дивну си главу вешто срубио,
Ено, се бледи, са врх бедема,
Као колутак танке светлости,
Што је пред поноћ стере Даница...
...Мајка те моли, пашо свемоћни,
Поврати румен лицу блеђаном,
По бледилу га нећу познати.
А још да више њему наличи,
На рамена му главу постави,
[Ако ћеш робље да се заклиње
Големом снагом свога тирана,
А не да виче страшном поругом:
„Голуждравче је једног врапчета
Од силног паше много моћније!“...]

Сулејман (у себи). Жалост јој мути очи немоћне,
Те туђу главу тамо с бедема
Замишља да је сина њезина,
[А не зна јоште, да је умако,
Сад само вешто!... А још је наде,
Да љу јој дивну ћерку добити.] (Гласно).
Ти сина тражиш?... С каквим образом,
Протуво светска, рода лажљива?
Зар се не сећаш на обећање,
Што си заклетвом лажно тврдила,
Пред муселимом мојим клањајућ'?
Па шта си мени, сузом варљивом

Поливајући плоче мермера,
У занетости обећавала:
[Да ћеш је златом моје доламе
И другим сјајем двора богатог,
Као лептирка крила шареног,
На свећу мамит' вештом удицом,
Док је на грудма мојим не видим?]
Па где је кћи?...

Стана.

А где је син?...
Ја сина тражим, пашо несрећни!...
Та десет кћери да сам родила,
А свака да је много дивнија
Од саме кћери Бога великог,
Што свако јутро рађа зорица,
[Па да топлином своје љубави
Ледене груди свету разгреју,
А благом миру душе њихове
Давно умрли да се радују, —]
Све бих ти дала, све без речиче,
За мушко дете, сина јединог!...
Ох, сина, пашо, сина, сина дај!

Сулејман.

Добро!... Доведи кћер!...
На смрт је мени, веруј, не водиш,
Живот је чека, као хурију!...
[Свилене овце танка вуница,
Што је Персија вешто уплеће
У дивне шаре мека ћилима,
Те се по моме стере харему,
Већ се унапред, чисто, радује,
Округ'о табан стопе њезине
Унапред мери ситним шарама,
И скупљајући везен пупољак,
На пољубац се спрема ласкави,
Кад она крочи белом ножицом,

Миричним устма да је целује...]
Па где је сад?...

Стана. Ох, сина, пашо!... Сина, сина дај!
Груди су моје сува обала,
Доле је на дну стење храпаво,
Пламен га жеже дана жестоког...
Живота мога бистар кладенац
Паклен је огањ твоје мрзости
У једну шаку трошна пепела
У несрећноме часу створио...

Сулејман. Дакле, моћан сам,
Кад сам од воде пеп'о створио?...

Стана. Сина ми дај,
А вероваћу, да си створитељ!

Сулејман. Доведи кћер!

Стана. Довела бих је,
Кад би ми вери додат' умео:
Да грешан човек руком сакатом
У хладне жиле мртвој лешини
Веселог жића крепке сокове,
Вештином неком или мађијом,
У једном часу може улити...
Довела бих ти кћер!...

Сулејман. А је ли доста реч?
Син ти до данас није погин'о!...

Стана (показује кроз прозор на бедеме).
Још ово гробље — тврде бедеме —
Онаки цветак није китио,
К'о што је дивна глава његова!
Само погледај!...
[Као пупољак, скоро укинут,
Што спушта своју меку главицу

У врелој руци мазне невесте,
Заклонио је сјајне зенице,
Да га не пече љубав пламена,
Што га из сунца зраком удара...]

Сулејман. И опет кажем:
Та бледа глава није сина твог!...

Стана. Пашо, ти ниси Бог!

Сулејман. Алах ил Алах!... Јемин Алах!
А Богом ти се света заклињем:
Да оно није глава његова!... (Лупа у дланове.)
Уверићеш се сад!... (Ферим долази и, прекрстивши
руке, ћути пред пашом.)

Ферим!... Тамо на крају Стамбол капије,
Баш где се види онај одронак
Гробнице давне неког Римљана,
Данас ћеш једну главу видети,
[Дивна је глава оног ђаура,
Што је на коцу вол'о погинут',
Него променит' веру Христову.]
Тамо да водиш ову старицу.
А кад се бака добро увери,
Да су је старе очи варале,
А ти се врати с њом...

(Ферим са Станом одлази.)

37.

Сулејман (сам). Ја не знам, шта је то?
Ту ћерку њену нисам видео,
Додирн'о нисам руком властитом
Ниједан прамен косе њезине;
[Ни дах ми није њене душице
Проседу браду љупко провеј'о,
Па откуд [љубав?... Откуд] жеље те,
Што се у мојој души стварају,
До лудила ме, чисто заносећ'?... (Гледа кроз
прозор.)

Сирота жена!
Једнако љуби уста блеђана
[Потпори мртвој туђе старости!...]
Сад јој баш Ђерим нешто шапуће...
Трза се... Добро!... Ено, застаде!
Сад к'о да брише сузу с образа,
Упознала је грдну превару...
Ал' да је син јој зору дочек'о,
Зацело би га мртва застала,
И онда не' би била превара!...
(Стана са Ђеримом долази.)

38.

Стана.

Ти ниси Бог!
Ђаво ти грди мрачне зенице!...
И опет ствараш дела таква,
Са којима се Господ славио!...
Оно ми није син!... Ни налик он!...
[Ко црне свиле лаки прамови,
Повијала се коса његова,
А уснице му једва гарише
Свионе маље боје косине...
После, и лица беше друкчијег!]
То није он!... Ал' где је он?...

Сулејман. А где је она?... Слушај ме, бабо!
И ти отвори уши, Ђериме!...
Тај Главаш, вид'те, што се подиг'о
И турске власти силу наследну
У своје руке дрско отима;
Што бунтовнике, после хајдуке,
Који на друму Турке чекају,
А и на самог цара кидишу,
У своме дому вешто заклања; —
А не може ли?... Ено Дунава!
Он их на ону страну салдуми; —
Тај Главаш ми се доведе попео!... (Показује на
теме.)

Ал' признат' морам, да нисам смео
На њега до сад јавно напасти,
Све док ми није дирн'о зеницу!
А сада слушај, верни Ђериме!
Дваест момака узми са собом,
Па јоште сутра крадом полази;
На путу да те нико не види,
То добро пази!... Све до Паланке...
А онде ће га звати муселим,
Кога у свему мораш слушати.
Па буде л' згоде, да га вежете,
Веж'те га одмах!... А не буде ли,
С муселимом се лепо саветуј,
Па за њим журно сви у потеру!
Донде ће баба, још с два Турчина,
Пасторку своју силом украсти...
Разумеш бабо?...

Стана.

Мудар си, пашо!
На свету, ваљда, нема мудрости,
Која се с твојом може сравнити!...

Сулејман.

Чули сте све;
Ја донде нећу оком тренути;
У тихом миру тамне поноћи
Измишљаћу му муке, болове,
Од којих ће се подне грозити.

Стана.

А ја ћу, опет,
На дугом путу брижно смишљати,
Каквим ћу смехом јаук пратити;
Те кад се споје наши гласови,
У буни ће се земља трзати;
[Мислиће да је црни пакао,
Те престо руши царства подземног.]

Сулејман. Идите сад!
А нек' је сенка нашег Пророка, —
Коме нека је миран пепео, —
Са вама свуд! (Сви одлазе.)

39.

ЧЕТВРТА СЦЕНА

(Главашева колиба. Главаш, Вук и Радак.)

Главаш. Побеснела је звер!
С бајрамом дође курбана дан,
Те да му слава буде сјајнија,
Триест је српских глава посеко!...

Исак. Ужасна жртва лажном пророку!

Главаш. И те му главе красе бедеме!

Исак. Страховит накит!
[Земља ће трести главу чураву,
Да са вечности чела каменог
Раскине бесно грозан дијадем.]

Главаш. И сунце гледа таку поругу!

Исак. Гледамо сви!

Вук. Сунце само дању гледа... Ноћу се, тамо иза
Авале, опружи, а главу замота црном, де-
белом кабаницом, па хрче, баш као да је
три мора ракије сасушило... Али ми, сироти,
и дан и ноћ!

Радак. Гледамо бруку!

Исак. Гледамо ми.
И грозне приче мирно слушајућ',
Тиранства њиног дела пустошна

Славимо сами, ил' са стрпљењем
Насиља њина одобравамо!...

Радак. Тако је, Исаче!
А да смо клали, секли, палили,
Све да их ваздух смрадом удара
Од запаљене смоле, барута,
Фереца дугих свиле мекане, —
Ка у грнчара кад покуљају
Облаци густе дима смрдљива,
Те образ мрче сину сунчеву,
А са пламеном свога разора
У црном оку бесног тирана
Осветне муње грозно поджижу, —
Е, онда, онда... промислила би
Азије вреле бедна фукара,
Да л' да се лаћа друма царева,
Што у Београд води... у пропаст!

Вук. Ту да се пуста масла налоче —

Радак. Што, гологлав, нуди рајетин!

Вук. И гибанице да се наједе —

Радак. Коју му меси белим рукама
Проклете земље ћерка невина!

Главаш. Небо се грози,
А црна земља муком застење,
Носећи терет доба жалосног,
У коме људства гадан изметак
Крвавом руком каља светињу:
Травицу гази, трује невиност
И с оштрим ножем тражи лакомо
Рањено срце целог народа,
Да га пресече једним ударом;
Па кад се својим увом увери,

Да му је жртви стало дисање,
Да нема више српског народа,
Издахн'о да је — ту да одахне
И дивље песме гласом храпавим
Да пође бесног хата играти
По немом гробљу пуге Србије!...

Исак. И раја трпи то...
И мирно броји тешке часове,
Ишчекујући пропаст сопствену!

Главаш. [Што раја трпи?... Што мирно чека?...
А шта ће, јадна, друго чинити?
За отпор треба снаге имати,
Оружја бојна, праха, олова!
А где је раја то?... Осем колибе,
Која јој нагу склања дечицу,
У раје нема нигде ничега!...
И ону искру старе храбрости,
Што је кадикад смело дрзнула
По тврдим грудма јасно куцнути,
Ту дође доба глади, невоље,
Па и ту лепу мушку искрицу
Утули злобно души слабачкој!...
Сад само један трпеж остаје...

Вук. Док не ухвати трпију!...

Главаш. Али ми?
Јунаци, смели, храбри, поносни?
На мушким грудма леже ножеви
И леденица цеви блиставе.]
Па шта чекамо, те не палимо,
[Као што Радак каза мало пре?...]

Радак. Тако је, Главашу!... Шта их штедимо?
Ено, чуо си, сам ти је Мујо
У загрљају призн'о вукову,

Да ће ти Турци главу укинут',
Чим им се за то јави прилика, —
Таку је паша изд'о заповест...

Главаш. Сад таку, Раде,
А кад се на реч њему предадох,
Други је био разговор...
(Спасенија, сва усплахирана, улази.)
Шта је?

40.

Спасенија. Станоје!

Главаш. Да ниси опет змију видела?
[Како си бледа!]

Спасенија. Онуд, кроз шибље,
Један се Турчин краде опрезно,
По свему видим, да неког тражи.
Можда и тебе?... Јер кад је вид'о
Прозрачног дима плаве прамове,
Упутио се право колиби.
Гледај кроз прозор!... Ен' онде, онде!...
Сигурно ћеш га и ти видети...

Главаш (гледа кроз прозор). Један је само.
Рек'о бих, да је стари Колебан,
Најбољи слуга у муселима...
Изиђи, Вуче, преда њ пажљиво,
Најпре да видиш, с каквом намером
Долази амо... Па ако тражи,
Да са мном нешто тајно говори, —
Пуштај слободно!

Вук. Ако се праћне, у алову је!... Као штуки ћу
му шкргу пребити! (Одлази.)

Спасенија. Шта ли ће ту?
Турчин куд иде, ту добра није.
Страх ме је нешто!...

Исак. Не бој се, дете!

Главаш. А ви, сад ид'те,
Да не би рек'о из фудулука:
„Главаш се боји једног Турчина,
Те је читаву чету прибрао,
Да му се нађе ту на невољи!...”
(Радак и Исак одлазе, Вук улази.)
Па, Вуче, ко је?...

Вук. Стари Колебан, а упутио се право до тебе.
Вели, да га је сам муселим о некакову послу
овамо пратио... Па како ти судиш, Станоје?..
Ја, к'о мислим да се више и не врати...

Главаш. За главу тако!
Он је оруђе свог муселима,
А сам је дош'о мојој колиби;
Под скут је пао старој кровини,
Гостољубиво да га дочека...
Па, место хлеба, зар са оловом
Да примим госта страног у кућу?..
Срамота, Вуче!... Иди, пусти га!...

Вук. Ти му опрашташ?... Добро, Станоје!... Виде-
ћемо, хоће ли Турци теби праштати... Иде
време... (Одлази.)

Спасенија. Мене је страх!

Главаш. Не бој се, душо!
Тај човек није био пакостан,
Можда ми никад не би дошао,
Да га не шиљу?...

[Спасенија. Само да нисам снила!]
(Колебан улази.)

41.

Колебан. Сабан хајир Алах!

Главаш. Добро ти Бог дао!
А којим добром амо доходиш?

Колебан. Од муселима поздрав!

Главаш. То је на уштап!
Шта жели са мном муселим?...

Колебан. Везир му пише из Београда,
У писму често тебе спомиње,
А муселим ти ово светује:
Да одмах дођеш!...

Главаш. И ја да идем њему на ноге?
А ако не хтеднем?

Колебан. Ти како знаш!... Тебе се тиче све!
Ја само туђе носим поруке!...

Главаш. Шта ли ће то?

Колебан. Не знам!

Главаш. И ништа више немаш казати?

Колебан. Исклазао сам све.
Сад, збогом остај, храбри Станоје!...
(Одлази.)

42.

Спасенија. Па?... Хоћеш ли ићи?...

Главаш. Мислим да идем.

Спасенија. Немој, Станоје!

Главаш. Ја ићи морам!...
Јер тужна раја нема одбране, —
[Већ ако хајдук својом смелашћу
И грубом снагом чврсте мишице
Тиранству њином спречи путове.]
А то се писмо, — [што га насиље

У мирном двору смишља пакосно, —]
Несрећне раје може тицати.
А можда мене?... Можда и тебе?
[Можда живота и мог и твог?...]

Спасенија. Да не да Бог!...

[Али сам ружно ноћас уснила:
К'о ја те тражим овом планином,
А вијају ме вуци дивији.
Вичем у моме страху: „Станоје!”
Планина ћути... Вичем наново...
Ал' нигде трага живом човеку!...
Појурим кући... Ал' куће нема!
К'о да је ветар некуд однео!
Само к'о једно гумно остаде,
Па и на њему стожер поломљен!...]
Остани дома!

Главаш. Ја ићи морам!... Збогом, грлице!...

Спасенија. А ти бар води момке са собом...

Главаш. Повешћу њих... Збогом! Збогом!

Спасенија. Па збогом!

(Главаш одлази.)

43.

О, како ми је!
К'о да су веће многе године
Чемером тешким груди пуниле,
Ил' да се талог сваке несреће
По мојој крви, као олово,
До на дно бедног срца спустио,
Па онде пречи својим теретом
Токове лаке крви немоћној,
[Па, малаксала таким начином,
У благом санку тражим крепости...
Мори ме сан!...] (Скида с дувара један пиштољ,
те га поред себе меће на јастук.)

Многе си ноћи
Станоју моме живот чувао,
Сад стража буди жени његовој!
]Верно ме чувај, докле санови
Бешумним крилом даље путују,
Показујући души сањивој
Путове оне, којим пролази
Станоје мој.[(Спушта главу на јастук и
заспи.)

44.

ПЕТИ ЧИН

ПРВА СЦЕНА

У Хасан-пашиној Паланци, у кући муселимовој. Хасан-ага, муселим паланачки, Ђерим и остали Турци.

Ђерим. Дође ли Колебан?

Хасан. Није, ефенди!

Ђерим. Ако га неђе раја није премлатила... Ја не знам, честити муселиме, како си га могао сама и опремити?...

Хасан. Слушај, Ђериме!
Десет је људи сила малена;
А сам кад иде један Колебан,
Ту Главаш нема на шта сумњати,
Него ће лепо, и не слутећи,
За њиме поћи узастопице.

Први Турчин.

Иншалах, ефендум! Добро си измудрио, те ако ти за руком пође, да бар видимо тога чувенога хајдука!...

Ђерим. И да га жива ухватимо!

Први Турчин.

Ја ћу га собом везати!

Ђерим. Ја ћу му понудити, па нека бира: од воље му је нож, а лисица! А не хтједне ли се с лисицом руковати, ханџар ми мора цјеливати!

Други Турчин.

Па ћемо га тако, везанијех руку, пред везира, нека и он знаде, ко му санове руши!

Хасан. Само полако!
Док дође Главаш... Необичан је!
Најпре се човек мора навићи,
Да му у црне гледа зенице,
Тек после мало иде разговор.

Ђерим. А ће те тако уплаши, ефендум?...

Хасан. Мене?... Јок!
А ни ја нисам до сад кушао
Да њега плашим зортом каковим!

Први Турчин.

Зато се и ухајинио!

Други Турчин.

Вјере ми, зато!... А да си му дизген мало попритегао, шћаше бит' мало крочији!

Ђерим. И не би заборавио, да је и он само рајетин.
Не! Ал' ево Колебана!
(Колебан долази.)

45.

Хасан. Јеси ли га нашао?

Колебан. На дому беше!

Хасан. Сам?

Колебан. Не беше сам,
Са њиме беше женска некака,
Кад сам је вид'о старим очима,
Мрче ми свести свака искрица,
Те сам се једва у тој забуни
Поруке твоје, збуњен, сећао.

Хасан (у себи). Она је то,
[Што мудро суљи умље окачи,
Те сад к'о пијан луга планином,
Голим рукама змију хватајућ',
Ал' пре ће наћи жаок шкорпијин,
Него што с груди сина дивцијег
Румену ружу зорно укине (Гласно.)]
Па, Колебане, шта Главаш вели?
Мисли ли данас моју послушат'?...]

Колебан. Не рече ништ',
Нит' сам га хтео даље питати,
Да не бих какву сумњу будио.
Тек, кад сам прош'о поред прозора,
К'о танку фрулу меке песмице
Њезин сам гласић чуо молити:
„Немој да идеш, душо, остани!...”
„„Ја ићи морам, моја невесто!
Нећу да мисли робље пашино:
Гле, чувен хајдук никуд не смије,
Него се крије као кртица!” “
Она га опет стаде молити.
Нато ће опет тмула грмљава
Упорну вољу њојзи јављати:
„„Ја морам ићи, видет', шта хоће;
Раје се тиче писмо пашино!...” “

Први Турчин.
Прави јарамаз ђаур!

Ћерим. Зар на царевој земљи таким језиком раја
говори?... Ефендум данум, твоја је кривица,
што се толико ухасио!...

Хасан. Јаваш!... Јаваш!...
А, ено, канда, Главаш долази? 46.
[Потмулу јеку гласа његова
К'о терет неки носе ветрови
На слабо уво удаљеноме.]

Колебан (гледа кроз прозор). Још са њим иду тројица.

Хасан. То није до сад чинио!

Колебан. Нешто се данас друкче сетио.

Хасан. Муке ће бити, Ћерим-ефенди!

Први Турчин.
Страшно изгледа.

Други Турчин.
Откако клањам према истоку, ја нијесам гле-
дао страшнијих очију, него у њега данас.

Трећи Турчин.
Јемин Алах, а од малена патим ода зла
погледа... (Уклања се у страну.) 47.

ДРУГА СЦЕНА

Пређашњи. Главаш долази. Радак, Вук и Исак остају на вратима.

Главаш. Помози Бог, Турци! (Турци се уклањају, у знак
поштовања, и гледе браде. Једни говоре: „Ожђел-
дум!...” Други: „Чок селам!...” Трећи: „Селам
алеh!...”)

Хасан. Добро ти Бог дао!

- Главаш.** Ти си ме звао.
Па кажи важност своје поруке;
Да л' вреди што сам амо ходио?
Ил' сам онако, тек за Ђефину
Везирске моћи, себе морио?...
- Хасан** (вади из недара писмо везирово).
Ако што везир вреди пред тобом,
Онда и ово има важности...
- Главаш.** Дела, шта пише?... Проучи сам!
Стамбол ме није књизи учио,
А српске земље лузи сенести
И не познају црну мазију,
Којом се пуне танки листови...
Шта хоће везир?... Укратко, казуј,
Јер ме на дому чека посао!
- Ђерим.** Овај пексијан не дође амо, да слуша, но
да заповједа!
- Исак** (говори на уво Вуку и Радаку).
Тај, што се мршти, Ђерим је, Раде,
Погана зверка!... О, знам их ја!
[Та зар сам мало од њих трпео?...
А онај онде, што је са чалмом
Збрчкано чело скрио лукаво,
То је Салија!...] Све крволоци!...
Од сваког скота много грознији!...
- Хасан.** Укратко, Станоје,
Везир је чуки'о чудне новости:
К'о да си ти и Шероглића,
После, Продана са Ђенадијем,
Па и остало робље цареве
У разној згоди с твојим момцима
Из тврдог града вешто украо?...

- Главаш.** Хм!... Чуо је?..
И ја сам слуш'о страшна недела,
Што их је царски везир чинио,
На глави ми се кожа јежила,
Па и данас би творца проклињ'о,
Зашто је чула дао човеку
И лепог вида црну зеницу?
Да л' зато само, да слушајући
Господства вашег грозне Ђефове,
У једу своме и очајању
Око и уво куне вечито?...
- Хасан.** И то је чуо:
Ту пређе да си с живих Турака
Оружје сјајно доле скинуо,
Ножеве, пушке, па и пусате!
- Ђерим.** (маша се крадом ножа). Шта ли ће сад?...
- Исак** (приближује се Ђериму).
Хеј пријатељу!... Ага Ђериме!
Ти си бар пашин хлебац кусао,
Па ћеш му знати мудру навику:
Где двоје раде, трећи мирује!
Устрану мало!
- Ђерим** (уклања се). Змија!... И ту се нашао!...
- Главаш.** И то је чуо?... Па шта ће с тим?...
- Хасан.** Поручио је, да те призовем, —
Оружје беше доста богато, —
Па везир тражи, да га повратиш...
- Главаш.** Мени требају,
Од доламе је преча кошуља.
- Хасан.** Преча,
Али су туђи — лепи пусати...

Главаш. Моји су сад!

Ђерим (опет се маша ножа, а гуиња). Ана сана, пезевенк.

Исак (меће руку на пиштољ, а шапуће с Ђеримом).
Настрану, кажем, сад ће планути,
А до сад јоште није слагао!...

Ђерим (шкрипи зубима). Змијо погана!... [Свуд си ми на путу!... Ма, тако ми дина, згазићу те, ма отрован липс'о!

Исак (запиње ороз на малој пушци).
Мичи се отлен, ако си рад
Да туђе куле пламен подстакнут
У врелом чађу грађе срушене
Сулудој глави не спреми гроб!]
Одаље, велим!... (Ђерим уступа.)

Главаш. На царску реч је народ скинуо
Са себе терет мушког накита
И дугу цевку пушке шарене
[Пред Куршида је бесног ставио;
Јесте, пред њега, царског човека!...]
Па шта је било?... О, муселиме,
Без оружја је народ остао!
Бадава снаге тврди мишићи!
Бадава срце Обилићево!
[Узалуд стида трази румени,
Што, слушајући ланце робовске,
У образ јуре као бујица,
А после опет натраг у срце;
Ал' онде сваки дамар застаје:
Образи бледи, руке клонуле,
Модре се усне једва помичу.]
Оружја нема!... О, муселиме!
Као вижљу га бичем ударај,
Гази му мајци кости старачке,

Олтар му руши, он ће трпети!...
Сестру му силуј, он ће гледати
Погледом тупим роба несрећног!...
Узалуд ће се за пас машати,
Онде му нема верне обране!...
Оружја нема!... Сулејман иште
Турака бесних скупе пусате?
Лепо, војводо!... Баш кад бих дао,
Не би ли сутра моје поиск'о?
А то ће рећи: главу искати!...

Хасан. Није ни тако!
Пашино писмо јасно говори:
„Прими од њега турске пусате!”

Главаш (смеје се). „Прими од њега!”... То тако звони,
К'о да сам неком ја поручио:
Да брже дође, скупи поклони
У Главаша га давно чекају!
Јесте, чекају!... Па нека дође!...

Хасан. Немој претити!

Главаш. Не претим,
Ал' чуј ме добро, добар човече!
У косе моје свака длачица
На хајдучком је расла темену;
Па маља она, што је у сану
Још ове ноћи кожу пробила,
И та ми иште страшне замене!
Кад не мож' целу војску цареву,
Оно бар једну главу за длаку!...
А сада збогом!... Ја послом одох,
А ти се сећај часа стравичног,
Не к'о што пише књига дебела...
Народ ће бити страшан судија!... (Хоће да одлази.)

Хасан. Још нешто...

Главаш. Чуо сам све
И разумео, куда нагињу
Сулејманове ћуди смишљене...

Хасан. И ово пише:
„У Станоја се негде прикрила
Војводе бившег ћерка једина,
Па сад је тражи мати њезина”.

Главаш. То ми је жена,
Та дивна ћерка бившег војводе,
Што је на Делиграду храбро погин’о.
Ал’ она баба, што се пред пашом
За брижну мајку јавља детету,
Мојој је жени само маћеха,
И више ништ’!

Хасан. Ал’ он је иште!

Главаш. С мојом ће главом и њу добити,
А донде не!...

Хасан. Главашу!
Ако у тебе вреде савети,
Ја бих, к’о човек, нешто рекао.

Главаш. Говори само... видећу.

Ћерим (за себе). Тако!... Моли га лијепо, покорно,
да се погани рајетин увјери, да има ко и
његоа молити!... Свиснуо бих баш!...

Хасан. Подај што иште!... То ти је све!
Па мирно гледај танке димове,
Где се кроз ојак твоје колибе
Плавога неба мирно машају.
На мекан колут венца њихова
Никакав ветар неће духнути.

Ћерим (у себи). Лијепо ли моли!... Још нијесам
видео Турчина да боље умије...

Главаш. Нек се разруши трошна колиба,
Што је од студи ветра јесењег
Хајдучку главу верно чувала!
Нека јој темељ вихор разноси,
Као паперак тице немоћне,
Што га је силан оркан дочеп’о,
[Да га у вису недогледноме
На грану стави црног страшила,
Где ће га беси неба љутиг
Предати гневу муње огњене,
Да му ни онај делић једини
Ништавог бића љуљку не види!...]
Да га не буде!... Да га нестане!...
А мога тела свака честица
Чаур да буде турског олова!
А моје главе тврдом лубањом
Нек’ деца ваша воду захићу,
Да њоме поје ждребад арапску,
Што ће по пустом пољу скакати,
По мојој крви хитро тапкајућ’!...
Не дам је паши, чу ли, Турчине!...

Исак. (Ћериму). Добро би било да прибележиш!
Јер тупа памет мозга лабавог
Једва ће пету за дан тубити,
А за два дана... оде у ветар!...
Шаку ћеш магле паши носити!...

Ћерим. Крмак!...

Хасан. Опет те питам:
Хоћеш је дати?... Или је не даш?
Нестрпељив паша чека одговор...

Главаш. Нек' цркне паша,
И гадна војска силе његове
Нека у смраду куге источне,
Срчући отров гада сопственог,
Што га по тесном граду простире,
У грчевима мучним изгине,
Па, издишући, нека замоли,
Да види прамен њене косице, —
Са бичем бих му мутне зенице
Одморном руком грозно шибао,
Вичући силном паши на уво:
„Ево ти, пашо, целог курјука!...”

(Главаш напред, а за њиме Исак, Вук и Радак излазе).

48.

ТРЕЋА СЦЕНА

Исто место. Хасан, Ђерим и остали Турци.

Хасан (гледа за Главашем). Е, чусте л' Станоја?

Први Турчин.

Силан, па се још више сили!

Други Турчин.

Око тебе, муселиме, и којекако,
'Ма пашу не цијени колико свога дората!

Хасан. Па онда веле:
„Покорна раја!...” Покорна неком!
Ал' није свугде, и није сва!...

Први Турчин.

А ти што ћутиш, Ђериме?...

Ђерим. Ријечи му у памети биљежим, а муком ми
се груди трзају, као да сам ћезапа сркнуо...

Јарамаз ољу!... А волио бих га жива пећи,
него из златна филцана јемин-каву сркати.

Хасан. Жива ил' мртва,
Везир га сутра мора имати...
Шта да се чини?... Говор'те сад!

Ђерим. Да се убије!

Хасан. Та ту је био мало пре,
Па што га сместа ниси убио?

Ђерим. Што нисам хтио; јер сам у себи друго нешто
смишљао.

Хасан. Па дела, казуј,
Да се не троши време залудно...

Први Турчин.

Кажи Ђериме,
Да се са бруком не повраћамо:
Дванаест Турака с дели-Ђеримом
Једног хајдука нису смакнули!...

[**Други Турчин.**

Имена ти, Ђериме,
Са каквим ћемо челом ступити
Пред силног пашу с голим рукама?...]]

Ђерим. Станоје ће, уморан, с пута дома доспије-
ти... А онде ће се до лудила збунити: јер је
неће на дому застати.

Хасан. Кога?

Ђерим. Њу... Ту жену своју.

Хасан. Шта?

Берим. Док је Главаш овдје био, маћеха жене његове са још два Турчина украли су је и насиљу је везиру одвели...

Сви Турци. Евала твојој мудрости!

Берим. Момци ће његови за њом у потјеру, а ми ћемо га сама у очајању напасти. Мањ да га не бије олово, те да остане!...

Други Турчин.

Има једно златно пуце на јелеку, у арнаутку ћу га сабити...

Хасан (у себи). Сам ђаво да је
У црном мозгу о том мислио,
Подлије ништа не би створио... (Гласно)
На ноге, брзо!... За њима сад,
Докле се вуци нису спремили!...
(Сви одлазе, Хасан остаје на послетку).
Хајд' ид'те, ви,
А ја ћу лепо дома остати. 49.

ЧЕТВРТА СЦЕНА

Пред Станојевом колибом. Главаш сам.

Главаш (лука на врата). Чује л' ме ко?
Изиђи мало, моја грлице!...
Ти ћутиш?... Спасо!... Врата отварај!
То нису Турци, да те чекају...
Ја сам, твој Главаш!... С пута доходим!
С сунцем сам журну трч'о кошију,
Ко ће на конак пасти раније?
Па сунце, лено, ено, застаде!
Четир' је копља изнад планине,

[А ти још чекаш?... Врата отварај,
Да се смејемо сунцу љутитом,
Што није данас боље грабило,
Те да му зрачак дирнеш вितिцом...]
Отвори! (Лука на врата.)
Спасо! (Опет лука.)
Све немо, ћути!... Ах, шта је то?
[Срце ми стрепи, страх ме спопада.]
Грлице! Спасо!... Настрану шарке!
Ни кући мојој не дам окове!
[Нек' пршти ремек црног Цигана,
Рђаве браве, шарке, јексери!...]
Ха, тако!... (Разбије врата и улази у кућу).

ПЕТА СЦЕНА

Соба у Станојевој колиби празна; по њој се виде разбацане крпе, хаљине, на патосу лежи испалењен пиштољ итд.
Станоје гледа око себе.

Главаш. Ње нема ту!... Где је?... О, Боже мој,
Чудан је изглед моје колибе!
Црна к'о небо око поноћи!
[Само што поноћ има звезде,
А кућа моја — црна пештера,
Из које беже слепи мишеви,
А шкорпије се крију пажљиво
У пукотине влажног камена,
Да не би онај ваздух дисале,
Што моје груди цепа на двоје...] (Почивка).
Спасо!... Нема је!... Ал' шта је ово? (Сагиба
се, подигне са земље парче старе шамије, па је
загледа.)
То није била њена шамија!...
Та њене косе густе вितिце

Танан је ваздух мирно гладио;
А сунчен зрачак, мазно играјућ',
Од студи јој је теме чувао...
Чија је, дакле?... Ха!... Сећам се сад!...
Кад дође она црна вештица,
Збрчкане бразде срамног образа
Са прљавом је крила шамијом.
То беше она!... Ал, шта је ово? (Подигне са
патоса опален пиштољ, преврће га, разгледа, тура
прст у цев).

Опален пиштољ!
Ту беше борбе!... Ево и крви,
Где је по зиду бесно прскала...
Јасно је све... Издајство! Превара!...
Погане бабе умље змијино
[Потражило је неме трагове,
Којим авети ноћне путују,
По раскрсницам' чини сипајућ',
Постеље траже боне дечице
Или рочишта вреле љубави;
Па онде речи неке шушкају,
Од којих живе разум оставља;
Или у бољи ил' трзавици
Угуше живот заљубљенима!]
Пасторче тражећ', ту је јурила!...
Радаче!... Вуче!... (Узима једну трonoгу столицу
и седа на њу).

Шта ми је сад?...
К'о да ми поноћ паде на очи,
На груди стена с својим теретом
Дисање слабо гуши у грудма (Баца пушку
доле.)

И ти си тешка к'о од олова!
Радаче!... Вуче!... Где сте сад?...

(Радак, Вук и Исак улазе).

50.

Радак. Шта је, Станоје?
Што си нам данас тако клонуо?

Главаш. Ње нема ту!...

Исак. Нема је?

Вук. Куда ли оде?

Исак. А по чем' судиш, брате Станоје,
Да ти је љуба данас отишла?

Главаш (показује му поремећену собу и крв на дувару).
По овој крпи и по овоме. (Показује му шамију
и пиштољ).

Исак. Овде је сила употребљена.
Она се бранила... Ево, погледај!
Испаљен пиштољ, после, шамија... (Гледи на
врага.)

Стопале мушке, ал' не опанка,
Чизама турских тврди поткови
У трошном песку лепо осташе;
Тим њиним трагом кад би следили,
У Смедерево би ноћас доспели...

Радак. Јасно се види,
Из села Гроцке амо дођоше,
А вратише се у Смедерево...

Вук. Боје се потере...

Радак. Боје,
Ал' могу лако и залутати;
Јер је незнатна, Вуче, разлика
Од оне стазе, што, кривудајућ',
Са главним друмом села везује,
И оне друге, што, к'о низ брдо,
Путника вара црној провали.

141

140

Главаш (узима пушку и скаче са столице.)
На ноге, момци!... Хајд' у потеру!
Не утицаху вуци преда мною,
Нити однеше лаку кошуту
[Двокраког папка танке ножице]
Од олова ми брзе хајкаче,
А то ли данас да ми умакну
С теретом дивним Турци безбожни!
Хајд' сад, на ноге! (Један сељак из околине
улази.) 51.

Сељак. У гори сам био, дрва носећи...

Главаш. Ах, брже!... Свршуј!...
Ил' ћути, боље, немој казати,
Или изричи спорим језиком
Животу моме смртну пресуду:
„Видео сам је!...” Реци слободно,
„Како је турски коњи газише
Ту бледу главу!...” Или друкчије:
„Кроз хладан сутон горе зелене
глед'о сам данас живим очима
Насиља турског ремек жалостан:
Помамној чети махнит војвода
Кроз гору вуче танку кошуту;
Она застаје”...

Сељак. Јесте, Станоје, баш то сам видео; дивну
девојку вуку Турци махнити, а она, дршћу-
ћи, у ходу застане, погледа натраг, покле-
цујући, сирота!... А некака баба, Бог је убио;
рањена, а једнако крешти за њом: „Удрите
је, Турци! Вежите је! Ту кују! Ту јараницу
хајдучку!...” А кад дете запомаже, матора
се вештица смеје; „Где ти је сад Главаш,
да ти помогне? Ха, ха, ха!”

Вук. А Турци?

Сељак. Или не хтеше, или не смеше... Ниједан се
не таче ње, само је журе, да иде...

Вук. Надају се потери.

Главаш. За њима сад!

Сељак. Чекај, Станоје! Нешто се и страшније спре-
ма. На путу овамо срео сам повећи буљук
Турака; рекао бих, да су од Паланке... Ко-
лебан је међу њима, а, као да се упутише
баш овамо. (Гледа кроз прозор.)
Ено их, погледај!... А лепо се на ономе вису
виде, могао би их човек бројати...

Главаш (гледа кроз прозор).
Овамо иду!... Ено, засташе!...
К'о да се деле у две гомиле?
Пред једном иде стари Көлебан,
Са другом онај Ђерим мршави,
Што му је сунце вреле Азије
Триест година кожу пржило,
Те амо дође, да је ветрови
Планина српских студом уштаве!...
Ал' чекај!... (Мисли се нешто.)
Сељаче!

Што игда можеш, селу побрзај,
Те одмах нађи Петра Сивоњу,
Кажу му, шта је!... И да не чека,
Него, што може, нека похита!
Брже! Брже!... (Сељак одлази.)
А ти са Вуком опрезно, Раде,
Све кривом косом ове планине,
Док доспеш оној модрој чукари,
Откуда видиш царске друмове,
А десно, опет, ону провалу.
Онде ћеш срести мајку паклену,
Где с робовима бесног тирана

Хајдучког срца месо кидају,
Хајд', хајд', хајд' у потеру!...

(Вук и Радак одлазе.)

А ти, Исаче,
На страшној муци каљен челиче,
Са мношћем овде тренут чекати,
[Да кужну таму крвљу разведриш,
По тамницама што си дисао,
Са нестрпљења умљем болесним
Ишчекујући поноћ веселу,
Што ће полуга тешке шипове
Слободи твојој шумно померит'!...]
Да л' ти је пушка добро спрењена?...

Исак

(показује на ваљу). Све је у реду.
Ни тренут бољи, ни место боље,
Ако је да се мора гинути
На прагу ове тесне колибе,
Што је у трошан оквир сместила
Слободе српске сјајан одломак,
Окупат' челик крвљу њиховом
Код твојих ногу, после... скончати!... (Чују
се споља пушке.)
На пос'о сад!

Главаш.

Бирај, Исаче,
Па гађај главе као дулеке!
Нек' пршти кора тврде лубање,
А глупог мозга лопте каљаве
Нек' лепе накит гадног темена,
Перчин чурави (Станоје гађа са једног, а Исак
са другог прозора.) 52.

Колебан

(виче споља.) Предај се, Станоје!
А тврда реч ти од муселима,
Он ће за твоју главу главу јемчити.

Главаш.

А је ли Турчин тај ваш муселим?

Колебан (споља.) А да!

Главаш. Ако ти, Коле, тешко не буде,
Овај му данас носи одговор! (Пуца).

Колебан (споља.) Промашао си,
У крви својој Јусуф издише.

Главаш. Свеједно!... Турчин је!

Колебан (споља.) Но прими лепо моју понуду,
Док није огањ цеву гараве
На крову твоме свећу ужег'о,
Те ћеш, к'о танка змија пиштећи,
Кроз црвен пламен главу носити!

Ћерим (споља.) Та шта га молиш, Колебана!... Кад
звонити можеш, разлупај клатно!... Главно је
да се уђутка.

Исак. Вала, Ћериме,
Са белог виса танке мунаре
Дервиша турског глупу молитву
Нећеш од данас ни ти слушати! (Пуца).

Ћерим (чује се споља.) Проклет, дабогда!

Исак (љуби цев). Е, Бог да прости!
Ћериме!... Ево Исака!... Ћериме!
Паша те виче... Где су томруци?
Тамнице, палаш, синџир, вешала?
Бунтовну рају треба мучити!...
А мирну, опет, миру учити!... (Види се, како
споља дим улази).
Станоје!... Ово је дим!...

Главаш. Ено, и пламен, канда, продире
Кроз суве греде старе колибе?...

Колебан (споља.) Предај се, Станоје!

Главаш. Још мало чекај,
Да збогом кажем трошној колиби,
Што је хајдуку главу чувала,
[Кравећи зими смрзле удове;
А кад је опет, жарка припека,
Из планина је ветрић водила,
Да ми расхлади чело знојаво!...]
Понда и теби, старо клепало,
Што ти се образ давно збрчкао,
Преживајући честе налоге,
Требаће једно збогом казати... (Пуца.)
То је последње!...
Све гушћи дим!... Више пламена!...
Исаче, збогом!... Ти скачи тамо!
Ја ћу кроз ова врата скочити,
Овим ћу путем крвцу точити!

Исак. Збогом, Станоје!
Хвала на хлебу и на заштити,
Па ме се сећај, ако останеш,
По добру моме и по заслуги...
Збогом, Станоје!... (Скаче кроз прозор.)

Главаш. Ја ћу на врата, —
Тако пристоји бившем војводи,
Што је у борби дане провео,
Да се на прагу своје колибе
У часу нађе бурног времена...
А дође л' доба да се погине,
На прагу нека дочека смрт!... (Отвара врата,
нишани и пуца.)
Зар крчиш, Суљо?
Седамнаест рана носим са собом,
А ти од једне гребеш ледину! (Главаш, наново
рањен, посрне, али се брзо исправи, исуче нож
и скочи напоље.)

Главаш (споља.) Ха, добро је!... Та ме изгоре!
Спа..со... Збо...гом!... 53.

ШЕСТА СЦЕНА

Пред Главашевом колибом, Главаш лежи, мртав, а у застави
види се, како колиба гори... Турци се скупили око мртва Станоја,
с голим ножевима.

Први Турчин.

Моја је глава!
Ја ћу је мојим ножем срубити!

Други Турчин.

Не дам је теби.
Од мене ће је паша тражити!

Трећи Турчин.

Даље одавде, сви!
Од моје пушке паде Станоје,
Мој ће му ханџар главу рубити!... (Споља се
чује пуцање, ларма и псовка итд.... Турци упре-
пашћени.) 54.

Ал' шта је ово?

Радак

(споља.) У пламен с њима!
Нека изгоре бесни скотови!

Многи гласови

(споља.) Нека изгоре!... Нека изгоре!...

Турци сви.

Ово је буна!...

Први Турчин.

Ево, погледај,

К'о да из црне земље изничу,
Сељаци јуре с голи ножеви.

Исак (споља). Нека по пламу суве кровине
Нечисте капи крви њихове
Као на врелом гвожђу прскају!...

Гласови (споља). Убијајте их! Сеците! У ватру с њима!

Исак (споља). Страховит пламен ове колибе
У овом часу нека постане
Претсобље врело пакла њихова!

Први Турчин.

Беж'те, куд који зна!

Сви Турци.

Бежите, Турци!... Беж'те!... (Турци беже на
све стране. За њима се чују пушке, а после:
„Удрите! Сеците! Не дајте! Ено, умаче” итд.)

55.

СЕДМА СЦЕНА

Исто место. Спасенија, расплетена; Вук, Радак, Исак, за њима,
везаних руку, Стана и два Турчина, а после гомила наоружаних
сељака.

Исак. Доцкан је све,
У крви својој лежи војвода!

Спасенија (поражена, гледа немо у мртво тело).
Мртав је он!...
Грозни су они, што га убише!

Радак. Осветимо га! (Сви сељаци са исуканим ножевима
вичу: „Освета!... Освета!...”)
Одсад где жива видим Турчина,
Ту ће погинут'!

Сви сељаци.

Ту нек' погине! (Један Рудничанин долази.)

56.

Радак. Откуда ти, добар човече?

Рудничанин.

Од Такова сам!
И Милош ме је амо послао
Главашу храбром, да га поздравим:
Да је Србија листом устала
Против зулума... [И да се спрема... (Види
Главаша.) О!...

57.

(Види

Спасенија (гледа у Стану). Ево ти дела,
Рођена мајко сваке несреће!
Страшан је ремек твоје старости,
Што га је безум мозга болесног
У проклетоме часу смислио!
Прамење лако гари кровине,
Што га ветрови мора пламеног
По густом диму заошијају,
И прашине се горе подижу,
Постанка свога плодну утробу
У твоје недру траже пакосном...
Јест, ту је пак'о!... Ту су грехови!
У твоје недру, мајко несрећна!...
Ево, погледај! (показује на Станоја Главаша.)
Та бледа глава, те хладне груди,
Што их к'о бокор ружа рашчупан
Сопствене крви красе цветови,
Ти си пролила!... Ти!... Станоје!
О, шећер уста моје љубави!
Као рудника хрпе богате,
Што ветру нуде скупу прашину,
Са којом би се тешки престоли
Свију владара могли златити,

Јуче су јоште врели пољупци
Препуњен пехар мушке милости
На мојим грудма бујно празнили,
Још јуче!... Јуче!... А данас? Куку!
Усница бледих танки крајеви
Под сенком крију косе свилене
Млазеве мрке крви његове!
Нигде живота!... И токе ове
На мртвим грудма неме жалосно,
Немају гласа, нема светлости,
Где се у својој ваља течности
Разбијен пехар сваке милости!... —
То ти је ремек, жено несрећна!...

Исак. Убијте је!

Побуњени народ.

Убијте је!... Посеците је!... Нека изгори!...
Под камен с њом!... итд.

Стана

(клечи). Милост!
О, смилујте се мени, грешници!]

СЦЕНСКА ОБРАДА »СТАНОЈА ГЛАВАША«

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

При изношењу ове херојске трагедије на позорницу редитељ мора да има на уму неколико елемената који се у њој налазе, а које треба или истицати, подвлачити, или ублажавати, уклањати. Пре свега и изнад свега намеће се питање основног утиска, основне боје. Кад год сам прилазио овом делу, мени се неодољиво намећао, као основни утисак, онај утисак што га имам при гледању Рембрантових слика. Као што је познато, на тим сликама карактеристичне су светле и тамне површине. Тамне површине код Рембранта нису чисто тамне, мртво тамне, некакве контуре су осетне и оне, не скрећући пажњу на себе, дају дубину и истинитост простора. Светле површине, истицане у циљу сликарског ефекта, добијају светлост са разних страна и извор те светлости је тешко утврдити. Та топла тама која обавија, али допушта да се наслути постојеће предмета које је обавила, и те светле површине које искачу напред, па ипак на некакав начин се везују са тамом, — то исто и видим и чујем при читању ове трагедије и при измишљању, њених облика на позорници. Већ сама спољна обрада, по мом осећању, треба да се креће у том тону, у таквим оквирима. Декор, о коме ће детаљније бити речи у обради сцена, а који је

прилично сложен проблем, — при извођењу овог дела, треба да има те „Рембрантовске“ карактерне особине. Светлост, која ће у разбацаним површинама истицати поједине личности или групе, а остало остављати у приличној тами, у истом стилу треба да буде распо- ређена по позорници.

Унутарња обрада креће се тим истим правцем. Дело је написано у херојском, романтичарском духу. Па иако је израђено у богатом, шареном Ђурином стиху, крај све те своје распеваности дело оставља утисак реалистичке убедљивости. Могло би се рећи као да је основа целокупном том ткању истинитост, реали- стичност психолошких кретања појединих личности, а да је у то уплетен китњаста израз надахнутог песника. Тако и треба водити обраду дела, поготову још и због тога што је и сам песник унео доста реалистичних детаља, и ако их је у већини случајева давао у прози, и тиме их већ одвајао од оног херојског елемента. Значи руководити се психолошким изразом, доносити у реалистичном облику, као основу већи део приказа.

С времена на време, местимично, поједини делови добијају подигнути израз, високо истакнуте занесености. Та места су полети великих одушевљења, изрази ве- ликих страсти. Та места треба осветљавати слично онако како је осветљавао значајне површине Рембрант на својим сликама.

Разумљиво је да се поставља питање како сачувати лепоту музикалности стиха, ако се првенствено иде за тим да израз буде што реалистичнији. Била би грешка ако би се стих изгубио из вида. Стих може бити до- несен и у својој звучној лепоти, и са реалистичком, убедљивошћу, ако се истинитост психолошких збивања проведе до краја. Другим речима, психолошка стања сваке личности морају бити прецизно, конкретно одре- ђена, глумцу позната, од њега примљена, и само у том случају моћи ће се избећи празна звучност декла-

мовања. Радећи на тај начин, стих ће бити и звучан, а у исто време даваће пуни утисак реалистичке исти- нитости.

Да би се избегло непотребно понављање, извесне важне елементе који су истакнути у уводној речи, ја у обради нисам истицао. Због тога, при постављању комада, треба водити рачуна о свему што је изнесено у уводу. Уводна реч и обрада морају се сматрати као целина, и онај који поставља комад мора подједнако водити рачуна о свему што је изнето и у једном и другом чланку.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛИЧНОСТИ

Станоје Главаш. — Наочит, личан млађи човек. Тежина времена и бура преживелих дана учинили су његов израз тврђим, оштријим, тако да даје утисак нешто старијег човека но што је уствари. Маркантна појава, жива, оштра погледа, одлучан, поакдак чак и прек. Тип бунтовника, хајдука, старешине хајдучког. Има у његовим покретима уздржљивости човека који је свестан одговорности што лежи на његовим пле- ћима. Заповеднички тон је тон команданта-борца, а не господара. У односу са Турцима његова гордост произлази из мржње коју осећа према тим глачите- љима. Саосећање са рајом, са страдалницима често га одводи у размишљања која нису израз малаксалости, већ доказ пуне свести о тежини ситуације, о правом стању стварности. У борби опија се заносом сукоба, огња, и херојски пркосећи и смрти и противнику, ведро иде напред. Често је у ставу родитеља који бодри, храбри, подиже. Само на два или на три места долази до израза његов љубавни, интимни занос, али се убрзо смењује осећањима заштитника или осећањима дужно- сти чувара сиротиње и раје. Притиска га тај полуком- промис што га има са Турцима и он упиње све своје

снаге да из тога компромиса извуче што више користи за робље, и да се на тај начин откупи. Баш можда и због тога је и потенциран његов нетрпељиви став када је у директном додиру са Турцима. Говор му је зрео, поуздан, а у тренуцима националног заноса понесен, ватрено захваћен. Својом срдачношћу у односу са људима везује и, придобија за себе, а својим чистим патриотизмом чини да му се предано, потпуно верује. Покрети су му доста лаки и врло одређени. У тренуцима одушевљења или изливима страсти не обухвата га слепа разјареност, већ пламен мржње или освете, који чврсто и одређено води у акцију. Не треба заборавити његову животну ведрину, која се нарочито изражава у његовом осећању природе.

Стана. — Збрчкана, мало погрбљена, ружна старија жена са непријатним гласом. Има у том гласу нечег што нарочито одбија, и то одбија баш онда када се она свесно труди да придобије. То је оно карактеристично ласкање, удварање, специфично неискреним људима. Спушта себе до дна, до прашине, да би као уздигла свог сабеседника. Лукава, препредена, рачуна са свима људским слабостима. Хоће и да троне, да изазове сажаљење према себи. Хоће и да ласка, да уздигне саговорника, да поглади његову таштину. У младости је то била ташта жена, егоцентрична, сва усмерена личним задовољствима, уживању. У првом браку са мужем који је био турски кулиза, она је стекла навике измирења са тиранима и у дволчности видела најпогоднији начин за самоодржање. Њену површну природу то је још више извитоперило, и она је ту црту задржала, ма да прикривено, и у другом браку. После смрти њеног другог мужа она се једино ослања на те своје ниске стечене навике, и њима покушава да одбрани себе и своје.

Њена себичност нема границе. Када је у питању њен син, она је избезумљена звер која је у стању да

кидише својим ноктима и на тврди гранит, и ништа је у таквим тренуцима не може зауставити. То је мајка-тигрица — која нема препрека да одбрани своју младунчад. И као што је то чест случај, од лепе жене некад, не строгог морала, врло лако се претвара у подводицу. Она је најчистији тип те врсте. Та елементарна, сирова природа, ради сад само по инстинкту личног одржања и одржања своје врсте. Оно демонско у њој, што песник каткад истиче, у ствари је дубоко елементарно и има за подлогу одбрану себе, егоизам. Између сузе, тврде прозаичне реалистичности, и осмеха или смеха, код ње је врло мало отстојање. Ти преливи су врло нагли и врло лаки. Она најчешће плаче кад хоће, али због тога не треба доћи у ту заблуду да се потцене њене праве, истинске сузе. Оне су горке и крваве, а њена мржња и њена освета су исто толико снажне. То је жена која носи у себи елементарну снагу просте жене из народа, на жалост погрешно усмерену, погрешно упућену. И та снага, велика животна снага у овом случају претворила се у велику рушилачку моћ. Не треба је ни у ком случају потцењивати. Њен улизички осмех је исто тако драгоцено средство као и њен искрени крик бола. И једно и друго треба правилно просуђивати и правилно измерити. То није карикатура, то није аветиња, то је жива, тешка жена, стварна жена, и тако је треба донети.

Спасенија. — За глумицу која игра ову улогу нарочито је значајно да обележи њен развојни пут. То је једина улога, можда, у комаду која има највећи развој. Та млада херојина у првим својим сценама показује се као лаковерно, наивно младо девојче. Кроз даљи ток радње она постаје зрела жена, и завршава комад као хероина трагичног стила. Тај развој је у исто време и највећа карактеристика те улоге. Наивност, устрепталост и збуњеност првих тренутака морају бити врло искрени, срдачни. Ни трага од тзв.

игре. Млада и лепа, од срца верује и била је склона добру. Машта јој ради бујно, она се поводи за њеним сликама и целу природу осећа као једно живо органско биће, сродно њој. Љубавни додир даје јој зрелину и снагу. Она је жена. Иако у чедности коју је имала и раније, али сад већ зрелија, одређенија. Не напушта је полет, не губи додир са лепотом шуме, иако гледа ствари и са других становишта. Њена зрелина из доцнијих чинова је приметна. Она стоји уз Станоја, готова да му буде помоћник, да буде борац. Њен завршетак, иако преливен личним болом, је потстрек на отпор, на буну, на борбу. Ту је она чиста хероина.

Радак и Вук. — Тако различити по темпераментима, ипак су прилично слични. Везује их, пре свега, исти однос који имају према Станоју. Одани, верни, поуздани, привржени. И исти однос имају и према Турцима и према раји. Само док је Радак нешто озбиљнији, затворенији, тамнији, Вук је експанзивнији, отпорнији, светлији. Он има приличну црту хумора и још, вероватно је и млађи. Кроз све време треба нарочито извући њихов однос према Станоју, који се најчешће можда мора да покаже кроз поглед или кроз ону, нарочиту топлину која се указује људима у које потпуно верујемо.

Исак. — Исак, тај бегунац, та придошлица, драг је и песнику, и Станоју, и осталој дружини. Био је на сити и на решету. Пробијао се како је умео, не баш увек на најчистији начин. Најзад, када је разоткрио сву истину стварности, изабрао је једино могућан пут. И примили су га срдечно братски. Од тог тренутка у његовом животу нема промена. Све своје искуство ставља у заједничку службу. Код њега је можда однос према Турцима најконкретније оштар. Он има разлога да мржња према њима буде нарочито тешка. С обзиром на то да је био на разним нево-

љама, лакоћа његовог сналажења огледа се и у његовом причању и у коментарисању догађаја. У његовом тону увек има неког призвука изузетне оштрине, која није својствена осталим члановима дружине.

*
* *

Потребно је учинити општу напомену о улогама Турака у комаду. Сви они односе се према раји као према робљу које са правом јачега, са правом окупатора, експлоатишу. Личности морају бити издиференциране, а ипак повезане општом, заједничком цртом окупатора. Због тога не треба губити из вида ту њихову заједничку особину, ако она није нарочито истичана код сваког појединца.

Сулејман-паша. — Прешао педесету. Негован, нема ни трага више од старог ратника на њему. Бледило лица спаја се са седим праменовима неговане браде. Суров, окретан, страсник. И у покрету и у интонацијама уздржљив. Супериорно прелази преко својих Турака, а готово патолошки ужива у мукама раје. Лукав, господарски разметљив, али та разметљивост није бахатна, није разметљивост ниже врсте, разметљивост простака. То је разметљивост гордог властелина, који исувише цени себе. Држање му је право, кретање меко, споро. Презир према свему што је ниже од њега, без обзира да ли је то рајетин или Турчин, очигледан је, упадљиво очигледан. Држи очи помало уморно полусклопљене и у говору са сабеседницима гледа увек некуда преко њихових темена. Само каткад поглед му блесне оштрином. У ствари, један делић његовог погледа увек покушава да продре до дна сабеседника, а да при том не открије себе, не покаже своју намеру. Са уживањем глади свој чибук или своју

браду, а игра са меком свиленом марамом врло мазно, баш у тренуцима изразите окретности. Своје достојанство негује и чува, и ако га случајно неки јачи акценат избаци из те линије, он се врло брзо и спретно враћа на њу.

Хасан, муселим. — Турчин из провинције, који је пронашао један могући начин да живи у спокојству. Он не воли београдчиће, јер зна да њихова посета увек доноси зло. Он је пронашао један трпељив начин да са рајом живи у миру, са Станојем напосе. Станојева нетрпељивост не смета му и он као да је не примећује. Стварно пријатељски односи се према њему, јер му импонује његова храброст, његово поштење, и гледајући са стране он запажа бруталност и осиноост београдских Турака. И ништа га неће збунити. Ако већ мора да изврши нападе пашине, гледаће да сам буде што мање уплетен у то извршење. А надам се, стараће се да очува свој мир, своје спокојство. Тај његов однос према Станоју и осталима не треба сматрати као последицу некакве његове нарочите хуманости и добротe. То је рационални опортуниста који је срачунао шта је за њега најпогодније, па то покушава и да оствари. Према Ђериму и осталим Турцима из Београда уздржљиво, али ипак приметно, односи се са потцењивањем или потсмехом. Жели да што пре скине ту бригу са врата, да се ослободи нежељених гостију, и да опет на некакав начин поврати свој мир, своје спокојство.

Колебан. — Од оних старих, искусних Турака који живот и молитву стављају наредо, код којих су још етички закони патријархалног времена живи, постаје монументална фигура својеглавог филозофа, који улива извесно поштовање и који, ма да је у контакту са свима, ипак је изолован, одвојен. Он има мир убеђеног фаталисте, и због тога и делује тако поверљиво. Његова снага равна је снази Хасановој, можда је чак

и за нијансу јачи од њега. Јачи је свакако баш због тога што је и нижи по рангу и што мора да извршује прилично сложене задатке. А он их извршује са миром, са измиреношћу, и ако је свестан тежине задатка. Прилично је стар, али још у доброј снази.

Ђерим. — Као што песник за њега вели, „Азијски печена глава”. Сув, оштар, шиљаст, једак, пакост му сасвим зашиљена, просто боде. Пошто ужива велико поверење Везирово, он сам себи даје велику цену. Лукав и подмукао, покоран и обестан, свиреп и тврд. Разметљив, и то на један надмен, баналан начин. За глумца је од нарочитог значаја да подвуче његову ропску покорност из првих слика и његову разметљивост у последњим сликама. Његова неповерљивост долази као резултат његове личне покварености. Он се држи тврдо и осино пред свима који су нижи од њега, немо и покорно пред Пашом.

Први, други, трећи Турчин. — Слуге на пашином двору, покорне пред њим, разметљиве пред осталим Турцима, а неподношљиве према раји. Различити су по темпераменту и по изгледу, али су врло слични по менталитету и уколико је неко грубљи и обеснији, утолико је у ствари већа кукавица. Трећи Турчин свакако је врхунац у том погледу. Он је свиреп, суров кад се нађе са бабом, са којом се грубо шали, а велика кукавица кад сагледа Станоја. За глумце који играју Турке треба учинити ову напомену: прво, морају својим личностима дати индивидуална обележја, друго морају се чувати карикатуре, лакрдије, гротеске. Комични елеменат неће изостати, јер је ситуација таква, али они ни у ком случају не смеју да подвлаче комичност те ситуације.

Јања. — Тип шићарџије, Цинцарина, паланачког грошичара. Најизразитије је код њега отсуство националности. Он не саосећа ни са ким, до једино са својом

шпекулацијом, са својим интересом. Кукавица, лажљивац, пренемагало. Несумњиво конферент. Спечен и збрчкан, као кртица забио се уз бедем обале и одатле шверцује, тргује, помаже лопове, од сваког узимајући што већи интерес, и као мрачна сенка плови Дунавом. Његов страх пред хајдуцима је гротескан, изазива смех код публике, али и тај смех и тај кукавичлук не смеју сасвим да прекрију његову издају, његову шпијунажу. За глумца је то прилично деликатно и он мора да буде врло обазрив да му та боја не промакне из улоге. Она ће најбоље бити донесена у том случају ако његов страх од хајдука не буде само чиста гротеска, већ у исто време и израз свесног односа према хајдуцима опште.

Порфирије. — Он зна ко је његов послодавац, Јања. Трпи га и скрива се код њега, јер му је тренутно он најсигурније склониште. Пошто је у животној опасности, врло је обазрив и радо узима на себе маску извесног не сасвим срећеног младића. Привржен је општој ствари. Играјући ђалова и помало шерет — луду он најбоље служи и себи и свима другима који се боре за слободу. Његов је тон младићски свеж и светао и он са лакоћом подноси сву оштрину и тегобу живота и рада. Зна да старац Јања мора да га чува, пошто му је ушао у пословне тајне и тиме га држи у шаху. Искаљује се за муке које подноси боцкањем скелесије, потсмехом над њим, а у исто време покушава да паралише његове штетне и опасне поступке. И то је светла, готово комична фигура, али глумцу не треба да промакне тај однос који Порфирије има према општој, заједничкој ствари.

Ђенадије, Стојан, Ана, Бошко. — Заједничка особина њихова је усплахиреност, неверица да су побегли, да су спашени. То је скупљена гомила робља која погледима стално пита, која трепери, згрчена и скупљена, унезверена, шака људи. Једино се од њих одваја Ђенадије. Околност да се у критичном тренутку

потурчио притиска га и он не може да се ослободи утиска да је пред свима овим слободним и чврстим људима крив. Покајнички говори са Станојем, покајнички се и моли. То је група која се углавном држи у целини и као целина прелази преко позорнице.

Рудничанин, један сељак. — И један и други доносе извештаје. Рудничанин, као гласник, зове на буну и долази у најтрагичнијем моменту. Ипак његов позив одзвониће одмах по том у усклику присутне гомиле. Један сељак даје саопштења брзо, нагло, узбуђено, али врло јасно и одређено. Из начина његовог излагања јасно је да му је у свести општи задатак и да је његова приврженост Станоју врло велика.

Гружанин. — Старији сељак, сталожен, опрезан, лак и лукав. Без обзира на то поштен и одан човек. Тип нашег сељака уздржљива и обазрива. Глумца не треба да заведе његов начин околишења у говору и да због тога лик испадне више препреден но што то треба.

Група побуњених сељака. — Треба да да утисак народног покрета, разноликог по годинама, а везаног једним општим осећањем, општим борбеним расположењем. Та масовна сцена мора бити добро и располоређена и опремљена тако да се види да је то покрет најширих слојева и да они у ствари претстављају почетак Другог устанка.

Хаџи-Продан. — Он је под притиском, незадовољан, и кроз његово поверавање Станоју избија горчина, сад већ више на Србе, односно старешине Срба, него на Турке. Притиснут жељом да докаже колико је у праву и колико је чист, он једва дочека прилику да са Станојем пође у бој. Ма колико да је мала улога, због њеног историског имена мора је играти глумац од ауторитета.

* *
*

Да не би случајно дошло до забуне, ма да се из самог дела јасно виде основни сукоб и његови носиоци, напомињем да је Станоје носилац главне радње, претставник народне буне и устанка. Носилац противрадње је Сулејман, и ако њих двојица не долазе у самој драми нигде у директан, непосредан сукоб. Напомињем ово због тога што би лако могло да се падне у заблуду и да се Стана означи као носилац противрадње, јер је њена акција у заплету јако упадљива.

Скраћивање текста.

Предлажем у тексту извесна скраћења. Та скраћења су потребна прво због самог трајања приказа, а друго због сценске динамике дијалога. Извесна пеничка опширност уклања и разбија пажњу. Главни предмет и циљ казивања губе се. Без обзира на лепоту стихова, у интересу саме драме та скраћења морају да се изврше. Потребна скраћења у тексту су обележена заградама. Могу се чинити и већа скраћења, као што се, разуме се, могу и отворати извесна места. По мом осећању, треба скратити овако како је у тексту обележено.

Обрада сцена.

I слика. — У дубокој тами густе шуме. Светлост се пробија и местимично осветљава поједине делове. На једном крају ивица обронка и на тој ивици седи Исак. Све је у том топлом тону летњег поподнева, у тишини шуме. Ту тишину треба подвући извесним звучним ефектима, као што су цвркулт птица, шум лишћа, појединачни крици звериња. После таквих ефеката, нагла тренутна тишина постаје још упадљивија.

1) Исак уморан, клонуо, готово на крају својих моћи, потпуно исцрпен. Та клонулост му даје могућно-

сти да сагледа јад своје личности, свог живота. То га нагони на размишљање и изазива сећања. Сећања, разуме се, изазивају у њему слике из прошлих дана, он их опет види, и у њему се буде осећања што их је имао када је преживљавао те тренутке. Захватају га туга за братом и мржња на непријатеља, на тлачитеља. У напону те узбуђености клонулост, малаксалост долази јаче до израза и он прелази у резигнирано просуђивање. Ако последњи покушај не пође за руком, ту је крај.

2) Радак и Вук, који стражаре, крстаре околином, са интересовањем и чуђењем посматрају Исака. Врло брзо у њима се буди саучешће, јер у његовом јадном изгледу није тешко открити патника. Њихов начин говора је једноставан и та реалистичка једноставност та простота у чистом смислу те речи, мора да дође до јасног израза, јер их карактерише као људе народа, људе из најширих слојева. Исак, пошто је одмах, још у почетку разабрао да од те двојице ни један није Станоје, коме се он упутио, не мења своје унутарње расположење, не стара се да им у целини изнесе своју молбу и своје жеље, и због тога тај разговор није везан, није директан.

3) Станоје, обилазећи своје момке и страже, бодар и ведар, наилази на ову групу и почиње неку врсту испитивања. Брзо му је ситуација јасна, и он издаје налог момцима да прихвате Исака, да се побрину о њему. Исак на ивици своје моћи, са пуном мере истине и дубоког убеђења, обраћа се Станоју, хватајући се за њега као за последњу сламку. Вук и Радак својом трезвеношћу објашњавају Станоју чудну прилику, а од тренутка када им Станоје издаје налог да прихвате Исака, они са већом срдечношћу и са осећањем прате разговор Исака и Станоја. Вук одводи Исака са оном малом незграпном нежншошћу којом здрави, јаки људи баратају око болесника.

4) Тон у овој сцени се оштро мења. Доминира озбиљност. Тежина ситуације коју описује Радак и одјек те ситуације у самом Станоју дају значај и тежину целој сцени. То је једна од централних сцена у овој слици. Из те притиснуте атмосфере мушка одлучност и позив на борбу произилазе на крају као природна, логична последица свести о задатку и дужностима.

5) Долазак Стане и Спасеније нагло прекида атмосферу предходне сцене. Станоје их је одмах познао. Он врши испитивање, али већ код првих речи рађа се сумња у њему. Нешто није у реду и он би хтео да докучи шта је у суштини. Стана, не претварајући се нарочито, унбећи у свој говор само мале количине оних елемената који треба да изазову сажаљење код сабеседника, сва је усредсређена да што пре стигне свом циљу. Под крај сцене постаје нервознија, учини јој се сумњиво Станојево држање. Само у једном тренутку јасно избије утисак који је Спасенија оставила на Станоја, али он не престаје и ако га више не показује. Спасенија нешто доцније познаће Станоја, али од самог првог тренутка он њу привлачи и она врло уздржљиво, послушно према Стани и невољно, посредним путем показује тај утисак. Радак је у првом тренутку незаинтересован, добронамерно би хтео да упуту, али доцније примећује преко Станојевог понашања да ту постоји некакво занимљиво збивање и он се стара да то докучи.

6) Станоју је све јасно и он одлучно ступа у акцију. Та сцена је друга по значају у овој слици. Станоје је донео одлуку. Гоњен својим интересовањем за Спасенију, он то осећање покрива чињеницама и из прошлости и из садашњости. Више да би Спасенију убедио него да би оправдао свој поступак, он открива истину о родбинским везама Стане и Спасеније. Стана, док још није сасвим разоружана, покушава да оштро иступи према Станоју. Кад то остане без успеха, она

хоће да утиче на Спасенију, на њено саучешће, на њену самилост, и кад види да је све узалуд, гунђајући уклања се, да би се прибрала и нашла решење. Спасенија пушта сад на вољу својим осећањима и њена приврженост Станоју све очигледније расте. Још чува старање да не повреди и сувише грубо Стану, за коју је до сад веровала да јој је мати. Радак, коме је сад ситуација јасна, искрено ужива и радује се.

7) Станоје покушава да ублажи оштрину прошле сцене, која је деловала на Спасенију. Износећи чињенице хоће да је умири, да је утешу. Спасенија се поступно подаје тим уверавањима и ћутке прелази у лирско расположење које захвата Станоја при одласку. Радак је дискретно мало пошао у страну и, правећи се као да не примећује, ужива у слици овог лепог пара.

8) Стана излази и, као ловачки пас, сва је усредсређена на то да наљуши траг. Захватају је муке освете и муче је у толико јаче у колико она у првом тренутку види и осећа своју немоћ, али у колико је машта заноси више, и она почиње да назире могућност конкретне одмазде, муке постепено ишчезавају и претварају се у сладострасно уживање, готово ликованье.

II слика. — Техничко решење ове сцене је врло важно пре свега за то, јер се она појављује неколико пута у комаду, а затим постоје две сцене пред колибом, с поља. Треба је решити тако да она задовољи и онај утисак који треба да направи и омогући техничке промене једноставне и брзе. То је брвнара, примитивна, која не треба да буде велика. Мора да даје утисак једноставности и чистоће. У једном углу је огњиште, а простирачи и миндерлуци скромни, али пријатни у бојама. Игра светлости треба да помогне да се дође до тог интимног штимунга, до тог осећања да се налазимо у колиби.

9) Јутро после прве брачне ноћи и Станоје се подаје интимном, лирском, топлим расположењу. Ма куда да скрене разговор, он се брзо враћа свом заносу, па и када говори о Турцима, његов мушки тон је обојен оптимистичком ведрином. Спасенија, и ако је задовољна, брзо пада у тугу и стрепњу. Уколико је њена радост светлија, утолико јој тужна сећања бивају јача и она пребацује себи са више горчине и немира и оптужује себе за несрећу у којој се сада налази Бошко.

10) Вук подноси извештај. Мало је узнемирен, јер се боји да ће Станоје вратити оружје Турцима, а можда је учинио и какву грешку. Зато се труди да својим казивањем претстави себе у што невинијој боји. Станоје са усредсређеном пажњом прати излагање Вуково, доноси одлуку, а кад је приметио Вукову жалост за оружјем, пријатељски и светло, весело обећава му га.

11) Турци у почетку износе своју жалбу, која је учтив протест. Држање Станојево их збуњује, они постају колебљиви и мекши. На крају сасвим немоћно вапију и у страху беже из колибе. Станоје је мало нервозан, јер су га прекинули у интимном лирском расположењу и жели кратко, брзо да расчисти ту ситуацију. Пошто Турци својом молбом исувише одуговлаче ту сцену, њега постепено обузима љутина, тако да их врло оштро избацује напоље. Спасенија, која је, сасвим повучена у углу, узнемирена већ од саме појаве Турака, целу сцену прати са много страха. Разумљиво, тај њен страх произилази из њене бриге за Станојем.

12) Станоје брзо уклања љутину. Поглед на Спасенију враћа га лирском расположењу и та могућност да јој буде заштитник и чувар, изазива код њега осећање пријатне топлине. Спасенија, кад га види тако

ведра и безбрижна, са усхићењем ужива у њему и лирски топло припија се уза њ.

13) У овом тренутку је обострана радозналост. Станоје хоће да сазна шта му доноси гласник, Спасенија жели то исто, са малим присенком немира, а Грузанин обазриво хоће пре свега да се осведочи са ким говори, па онда са околишењем, с обзиром на деликатност поруке коју носи, да сачува што већу дискретност.

14) Станоје са озбиљношћу прима извештај. Писмо му пружа прилику да учини прекор себи и да, гледајући писмо, размишљањем претреса ситуацију. Грузанин, ма да мало заобилазно, ипак отворено казује поруку. Цела сцена је прекривена тоном озбиљности и размишљања. Значи, има тежину и извесну ширину.

15) Исак са живом радошћу користи прилику да помогне Станоју, да му буде на услузи. Грузанин, и сам задовољан, што је Исак лако прочитао писмо, са усредсређеном напетом жели да проникне у Главашев одговор. Станоје са искреним уверењем и жељом да ободри, да подигне, отпоздравља Хаџији.

16) Читање турског писма поступно изазива бес код свих присутних. Најјаче је он видљив код Станоја.

17) Станојева љутина изазива у њему одлуку и он у тону команде излаже је момцима. Борбеност, трезвеност, одлучност. Та и она претходна сцена по акценту су најјаче у овој слици.

III слика. — Турска соба у Пашином конаку, у Београду. За разлику од оне турске собе која ће бити у Паланци, ова је јако грађена, од камена. Затрпана и претрпана простиркама, загушљив утисак од силне вунене тканине, тамно, са оштрим млазевима светлости који пробијају кроз окна. Све некако треба да даје још и утисак размекшаности.

18) Стана је ушла у одају и страх, опрезност захватили су је, она се обазире немирно, и кад се мало сти-

шала од првог утиска, почиње да се прибира. Види пред собом пашу и почиње разговор са њим. То играње, тај замишљени дијалог, она доноси врло пластично, а с времена на време блесне контрола, она се обазире, проверава да ли је сама.

19) Сулејман, немиран и надмен, у првом тренутку не сналази се лако. Одмах пошто је схватио ко стоји пред њим, прелази на директно испитивање, кушање. Стана, почињући меко, употребљава сва своја средства, и претварање, и лукавство и улагивање, да би придобила добру вољу пашину за себе.

20) Сулејман, раздражен извештајем бабиним о Станоју, увређен у свом достојанству, побесни. Са охолом надменошћу човека и више расе и великог достојанства прети, и кроз ту претњу провлачи и директан удар намењен баби. Ђерим без икаква израза, аутомат, који показује да ће све бити извршено, ћутке прима наређења. Стана, у почетку занесена осветом на Станоју, у бодром је расположењу, али уколико се више приближава конкретизација која захвата њу и њеног Бошка, она пада у избезумљени страх.

21) Тај страх од језиве, блиске опасности даје јој велику покретљивост ума и духа. Стана врисне и са живим, убедљивим интензитетом чини последњи покушај. Износи своје лукавство удвострученом снагом, а истовремено још, као вешта подводачица, голица сладострашће Сулејманово. Сулејман, иако прозире бабино лукавство, радо се пушта дражима сладострашћа које му изазива бабино причање. Ђерим без израза, нем, али оштрог, продорног погледа.

22) У одвојеном, поверљивом разговору Ђерима и Сулејмана доминира са пашине стране надменост, самоувереност, а са Ђеримове обазривост, опрезност. За то време Стана је сва у жељама и мислима да види сина.

23) Последња претња Сулејманова и последња журба Станина да му стиша немир. Сулејман сам, потстакнут радозналошћу, маштом изграђује слику младе жене, опија се њом и пушта жудњи на вољу да га голица, да га занесе.

IV слика. — Пред колибом. Као што је речено, у техничком погледу треба врло спретно комбиновати сцене у колиби и сцене пред колибом. Овај утисак треба да буде од ове слике: у сенци старог хрasta, готово прекривена гранама и лишћем, прекривена сламом, извирује брвнара. Осећа се топлина лета, са јаким површинама осветљеним сунцем и дебелим, тамним хладом. Пред деблом старог хрasta нека врста примитивне клупе. Около шума и један отвор у небу, који пружа могућности да се гледа некуд у даљину.

24) Спасенија, захваћена снагом лепоте пејсажа, изражава радост живота и ужива у својој младости.

25) Настаје сукоб између лукавства и младости, поштења, вере и претварања, лажи. Стана сва опробана средства своје покварености пушта у акцију. Најкарактеристичније је код ње да у овој сцени она употребљава врло вешта прилагођавања. Час је строга прекорна, час је ласкава, молбена, час претећа. Спасенија прелази све фазе младе жене, чисте жене, од сажаливог, пристojног, човечанског односа до привидне наивности, којом у ствари показује своју одлучност, своју зрелину. Треба разликовати овај сусрет Станин и Спасенијин од оног њиховог првог заједничког излаза у коме је много више било послушности, покорности. Ту је одређена, јасна линија успона у развоју личности Спасеније.

26) Спасенија је још под притиском немира. Он се преплиће и пробија мимо њене воље, али је бодрост, ведрина Станојева постепено пребацује у одлучније расположење. Њу захвата снага борбе, она се подаје том заносу. Станоје ведар, бодар, весело расположен,

хоће да је окрепи, да је увери, да је подигне. Сва казивања о брату, о Турцима имају ту оптимистичку снагу и увереност, и на крају сцене лирски занос, присно преплетен са националним мотивом. Та два мотива се укрштају и један другом умањују појединачни интензитет, а оба скупа дају сцени човечанско присни, подигнути тон, који звучи топлином, искреношћу, усрдношћу. То је најосветљенија тачка у овој слици.

27) Исак доноси извештај озбиљно и уздржано. Води рачуна о Спасенији. Станоје прима извештај, али се и сам због Спасеније уздржава и труди да не покаже колико га је коснуо. Кратка одлука Станојева на акцију подиже и Исака и Спасенију из тог притиснутог штимунга. Спасенија је узнемирена, са страхом и болом покушава да проникне до краја у речи Исакове. Иако је узнемирена, Станојева вера враћа и њој веру у добар исход и она, иако са узнемиреношћу, ипак са оптимизмом завршава слику.

V слика. — На Дунаву. Дунав је негде у десној кулиси, а из левог портала дијагонално је ивица оштрог обранка обале. У средини негде је јаруга која служи као прилаз овој котлини. Уз сам обронак, уз сам бедем је нешто јадно, импровизовано, као колиба, а пред њом ватра. Ту негде је још и једна ружна стара врба. О њу су окачене алатке, конопци, прислоњена весла, мреже. Ноћ немирна, ветровита. Све је, значи, у тамноплавом тону, једино огањ ватре даје живо осветљење.

28) Ова сцена је у нешто мало гротескном тону, али глумац који приказује Јању мора да се чува сваке карикатуре. Његов кукавичлук, његово пренемагање су искрени и он осећа животну опасност, па би због тога карикирање могло да умањи убедљивост слике. Радак је навикнут на старчево пренемагање, не залаже се много оштро у почетку, али кад му дојади и кад му се учини да треба похитати, онда оштрије ликвидира

цео спор. Порфирије шеретски одаје марифетлук Јањин, али он то чини кроз срџбу, љутњу на Јању, која је нешто мало прејака, и преко те јачине одаје на знање Радаку шта је у ствари.

29) Радак, који је утонуо у размишљања, посматрајући немилосрдну и сурову околину, асоцијацијама доводећи их у везу са стањем Срба, у тону је широк, забринут, по мало погружен. Ту тешку атмосферу олакшава гротескни шум и разговор иза кулиса. Треба одржавати меру, да једно другом не смета, већ да се у контрастима јаче истичу.

30) Ситуација је слична бр. 28), само сад је мирнија, без претње, Радак је задовољан и зато добре воље.

31) Сусрет са Вуком и избеглицама и Исаком срдачан и радостан. На избеглицама је печат узбуђења, јер су се избавиле смртне опасности, па и саме још не могу потпуно спокојно да верују у то. Вук и Исак причају о минулим опасностима, али са ведрином, јер је све срећно завршено. Сцена је пријатно светла, као кад човек озебао дође у скровиште крај топле ватре. Јања је у страху и нерасположењу, и крије се по тами, тек с времена на време захвати га зрак светлости. Порфирије и одан и услужан, радостан да се нађе на помоћи.

32) Долазак Станојев са Хаџи-Проданом поздрављен је још топлије, са оном потребном бојом дужног поштовања. Иако је ведрина у питању, са њом се помаља и озбиљност.

33) Разговор Хаџије и Станоја је озбиљан, промишљен, са потребном горчином осуде. Пушкарање их креће на акцију и они мушки одлучно одлазе у борбу. Избеглице су узнемирене и погледи су им уперени час у правцу куда одоше борци, час на Дунав, који треба да им пружи помоћи, спаса.

34) Ђенадије се моли, са кајањем, усрдно, скрушено. Избеглице су се примириле, везале своје погледе за Ђенадија и као да у себи понављају његову молитву. Вук у журби, активно, по мало хумористично, ведро зове на акцију. То не сме да буде страх, већ потребна журба, хитрина, али и вера у срећан исход.

VI слика. — Сцена иста као у III слици.

35) Први, други, трећи Турчин, срећни што су избегли опасност и гоњења прошле ноћи и беса пашиног, живахнули и један другог пецкају за страх, за кукавичлук. Њихов разговор има и онај с времена на време обазриви тон слугу које говоре пред вратима иза којих се налази њихов господар и који сваког часа може да бане унутра. Другим речима, то значи мало бучнији тон утишавају одмах, обазирају се на врата са којих може да наиђе велика опасност.

36) Стана као куче са подвијеним репом, свесна своје кривице, увлачи се у собу. Дочекује је глупа надменост и разметљивост Турака. Добро им је дошла да преко ње добију доказ своје снаге и вредности, која је била уздрмана. Праве грубе, раскалашне шале. Стана прима све то ропски ђутљиво и одговара на то ласкањем, улагивањем, лукавством, које има човек са одређеним циљем, коме тежи свим интензитетом свога духа. У тренутку када Стана поверује да је спазила главу свога сина, она прелази у трагичан, животињски акценат и он ће да се развије у следећој сцени.

37) Турци једва дочекају да их паша отпусти и у страху беже из одаје. Паша је љут и мрк због свега оног што се догодило, и готов је чак да тај бес истражи и на својим Турцима. Кад спази Стану, враћа се у њему жеља за младом женом. Стана је као бесна тигрица. Запонушила, крвава и дивља и нема снаге која би је могла зауставити. Паша се брзо сабере и жели да искористи ту дивљину, ту огромну снагу, да би у

крајњој линији задовољио своју страст. Он прелази преко њених увредљивих речи и покушава да је доведе до тог стања у којем ће му бити корисна. Стана на крају сцене не верује, али се бојажљиво нада. Ђерим је увек исти. То је по акценту највећа сцена ове слике.

38) Сулејман даје себи рачуна размишљањем о чудној жудњи коју осећа, пропраћа радњу иза кулиса. Над њим лебди нада да ће доћи до жељеног плена.

39) Стана је избеумљена од радости, још само тражи последње проверавање. Сулејман шчепа ту њену склоност, издаје потребне наредбе. Ђерим их прима са немом покорношћу. Стана у усхићењу прихвата одлуку Сулејманову и њена избеумљена радост претвара се у исто тако избеумљену пакост. Наредбом Сулејман их отпушта.

VII слика. — У колиби.

40) Станоје, Вук и Радак, претресајући ситуацију, са горчином и тугом потврђују чињенице и из тог мучног терета избија огорчење као позив на акцију.

41) Спасенија је јако узнемирена, саопштава о доласку Турчина, а други са радозналешћу желе да докуче шта је у ствари. Кад су разабрали, Станоје је најспокојнији, Спасенија нешто мало умирена, а Вук склон на кратак поступак, то јест да ликвидира Колебана.

42) Кратак извештај Колебанов. Тон је пристојан. Колебан цени Станоја због његовог јунаштва, а Станоје издваја Колебана од осталих Турака због његове уздржљивости, пристојности. Спасенија прати тај разговор са приличном узнемиренешћу.

43) Спасенија покушава да заустави и одврати Станоја од његове намере. Станоје је одмах донео одлуку, верујући да се ради о општем послу, он

се спрема да иде и њене бриге, њене молбе не могу да га зауставе.

44) Спасенија је узнемирена, у чудној слутњи, и предосећајући опасност из опрезности наоружава се.

VIII слика. — Скромнија турска соба у Паланци. Није грађена у камену, више бодрук, готово више доклат него соба. Застрта, обложена простиркама, са миндерлуцима и јастуцима.

45) Турци београдчићи са Ђеримом на челу, разметљиви, потцењују Хасана, а овај их — и ако прикрива презир — умирује с једва приметним потсмехом.

46) Сви су усредсређени на извештај који подноси Колебан. Најоштрија је реакција Ђеримова. Колебан подноси мирно и без нарочите боје свој извештај, као да каже: „Свршио сам посао”. Београдчићи Турци, нарочито потстакнути Ђеримовом реакцијом, и сами реагују разметљиво и јако.

47) Ишчекивање Станојево је мала гротеска. Колебан и Хасан су зачуђени и изненађени, а Турци, који иду прозору прилично оштро, отскачу од њега са страхом, који узалуд покушавају да прикрију.

48) Излазак Станојев и његових момака је нагао и оштар. Станоје је љут, тврд и кратак, нарочито у почетку. Момци су опрезни. Будно прате све Турке, који су пометени овим наглим доласком. Прикривајући Турци свој страх, желели би да се прикажу немарни и спокојни. Једино Ђерим режи, али без гласа, но пошто га Исак држи на оку, он је као спутан. Станоје у обраћању Хасану има пристојан тон. Хасан чак и пријатељски, саветујући, али љутња Станојева расте баш због присуства Турака београдчића. Последњи Станојеви монолози добијају велико надахнуће, па су најистакнутији тренуци у овој слици.

49) Код Турака је пометеност после одласка Станојева. Постепено Ђерим узима акцију у своје руке, чини се ратни договор. Завршава се сцена покретом,

једино што Хасан даје моралну процену о Ђериму и мудар савет себи да остане дома.

IX слика. — Станојева колиба. Кратки монолог Станојев треба извести иза кулиса или, ако је позорница подељена на два дела, онда ће се и та сцена видети, што зависи од техничког решења слике која показује колибу.

50) Станоје из ведрине прелази у узнемиреност, па затим у унезвереност. Пуста колиба изазива за тренутак пометеност, а кад је схватио ситуацију, опуштен, потресен једва дише.

51) Долазак Радака, Вука и Исака изазива општу узнемиреност. Сасвим унезверени момци покушавају да одгонетну тајну. Први се прибира Станоје позива на покрет и у том тренутку долази сељак.

52) Станоје не може да сачека обавештење. Под притиском муке он говори оно што се њему привиђа, у нервозном, брзом, искиданом ритму и темпу. Сељак, захваћен његовим ритмом, и сам се пребацује у брзо казивање, а остали су устремљени да чују сваку реч. Нови моменат у ситуацији за тренутак само зауставља Станоја. Он, као командант, разгледа терен и после тренутног размишљања издаје потребне наредбе, одлучно, брзо, енергично. Оне се извршују брзо. Близина борбе пребацује Станоја у расположење које одговара таквом тренутку.

53) Борба захвата и подиже психолошка узбуђења и код једних и код других. Станоје сав опијен заносом борбе. Исак дрхти од задовољства што може да враћа за све претрпљене муке. Тај успон психолошког узбуђења је најосветљенији у овој слици, као што је и први део ове слике био сав у тамном тону.

X слика. — Изглед ове слике зависи од решења колибе и сцене пред колибом. У сваком случају, ово се догађа пред колибом. Један део колибе мора бити

разрушен пожаром, нагорео, и свакако помакнут више у страну.

54) Турци су још у живом ратном замаху. Журе се да скину главу Станоју, али се због таштине пре-пиру око ње, а журба им је изазвана несигурношћу места на коме су.

55) Ова мала сцена, која је готово почела већ од самог почетка ове слике, сад се развија и расте. Гла-сови иза кулиса бројно се повећавају, по јачини по-стају гласнији и јаснији. Са праском пушака на сцени констернација Турака, тренутак збуњености и страх. Велика пометња, бежање Турака. Преко сцене јуре устаници, који настављају прогањање.

56) Кад се мало стишала хука прогона и борбе, скупљају се око Станојева леша хајдуци и народ и настаје трагичан акценат. Из тог притиснутог, тешког сазнања стварности рађа се пролом, позив на освету.

57) Рудничанин бодро доноси позив на општи уста-нак. Ово треба да буде завршетак трагедије. У том случају завршне речи Рудничанина захватају масу и она понавља бунтовне изразе клицане при прогону Турака. Сада су ти изрази потенцирани жалошћу за изгубљеним Станојем, и мржња и жеља за осветом пробијају из њих још већом снагом. У том општем покрету пада завеса. Да би то могло несметано да се изведе треба Станоја претходно поставити на неко склоњеније место, да не буде у првом плану, и да га Рудничанин не може видети. Крај Станоја у том слу-чају остаје Спасенија, дубље Стана и два три хајдука, док народ и остали хајдуци покривају ту групу.

Такав завршетак претставља нормални крај ове херојске трагедије, и природни је завршни акорд ове легендарне поеме која је одјекнула целом земљом кроз велику народну буну.

Радомир Плаовић

САДРЖАЈ

	Стр.
I ПРЕДГОВОР — — — — —	5
II СТАНОЈЕ ГЛАВАШ — — — — —	17
Први чин — — — — —	19
Други чин — — — — —	43
Трећи чин — — — — —	73
Четврти чин — — — — —	102
Пети чин — — — — —	126
III СЦЕНСКА ОБРАДА — — — — —	151
Опште напомене — — — — —	153
Карактеристике личности — — — — —	155
Скраћивање текста — — — — —	164
Обрада сцена — — — — —	164

MAG

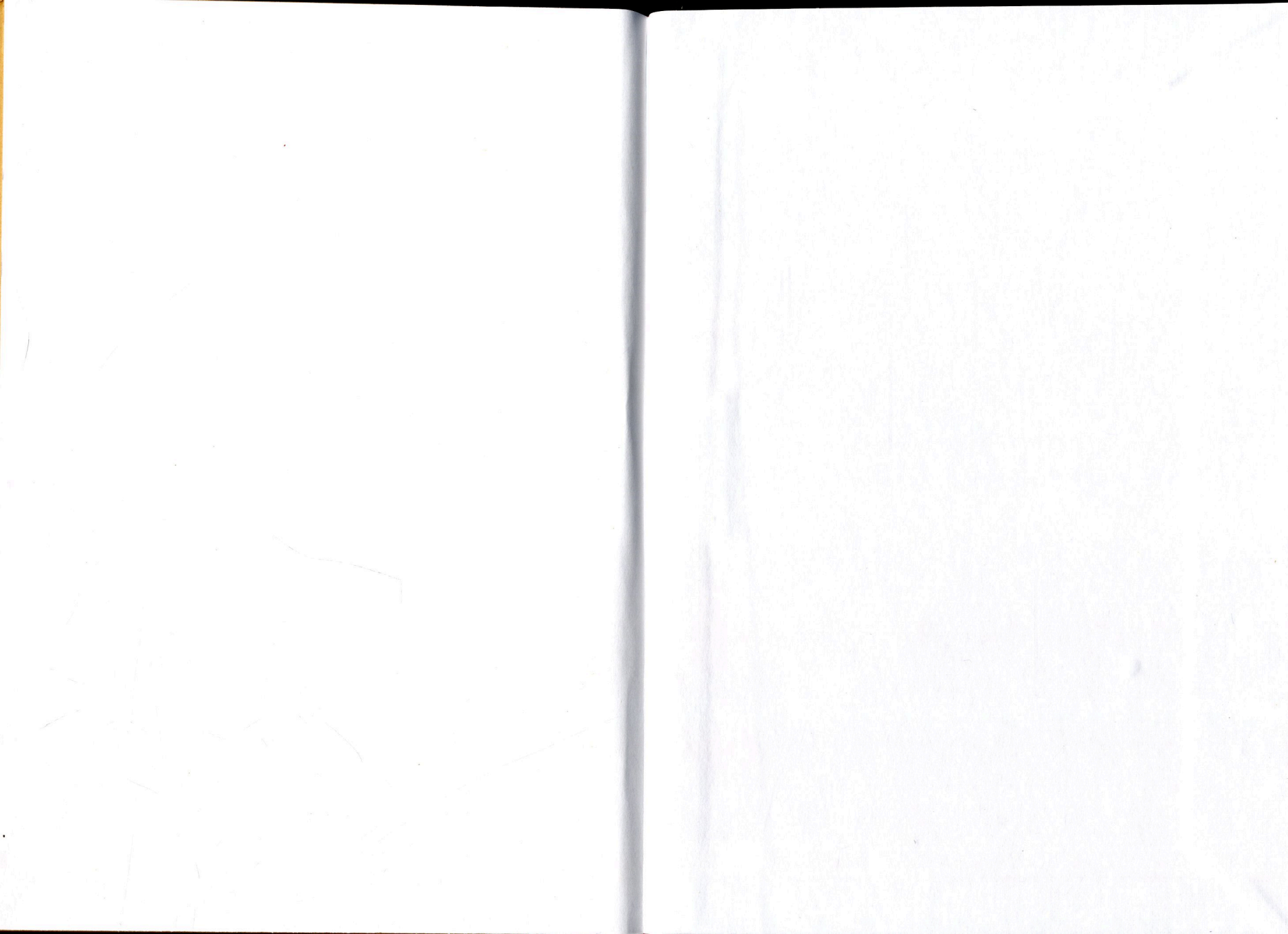
II 531121

200702193

COBISS ©

Штампарија „Просвета“; Ћ. Ђаковића 21 — Београд

МАГ

II 531121

200702193

COBISS